

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ І НАЦІОНАЛЬНЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ – ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Ю. ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Гетьман Павло Скоропадський увійшов у новітню українську історію як одна з її найбільш видатних постатей, вписавши надзвичайно яскраву сторінку в національне державотворення. Перед ним як політичним діячем постало питання: чи продовжити шлях сумнівних соціальних експериментів, започаткованих Українською Центральною радою, які фактично змарнували поривання національного усвідомлення весни 1917 р., чи стати на шлях послідовної розбудови української державності.

Неупереджений погляд на перебіг національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. свідчить, що з усіх урядів України тієї буремної доби саме гетьманський уряд Української Держави провадив найбільш послідовну й конструктивну діяльність державницького характеру.

Після знищення більшовиками інститутів демократії в Росії у жовтні 1917 р. Центральна рада не змінила своєї політичної орієнтації і продовжувала «лівий курс», ліквідувала приватну власність на землю, проголосивши соціалізацію землі. Однак «соціалістичні» експерименти Центральної ради не зупинили більшовицького просування в Україну. Запросивши на допомогу німців для подолання більшовицької інвазії, українські соціалістичні лідери продовжили спроби реалізації своїх програмових засад, що призвело до подальшої руйнації соціально-економічного життя й загострення відносин із німецьким командуванням. До цього варто додати неспроможність Центральної ради створити ефективний державний апарат, який мав би забезпечити необхідні для суспільства державницькі трансформації і виконати взяті на себе зобов'язання перед Почвірним союзом. У результаті Україна опинилась перед фактом можливої втрати державності й перетворення на звичайне окупаційне генерал-губернаторство.

У «Грамоті до українського народу» 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський констатував, що «бувше українське правительство не здійснило державного будування України, бо було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються з кожним днем, і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна кара голоду. При таких становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Яко вірний син України, я постановив відгукнутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією Грамотою я оголошую себе Гетьманом Всієї України».

Павло Скоропадський узяв на себе тяжке завдання відновити національну державність у її традиційній історичній формі – гетьманстві, що мала слугувати інтересам усієї нації, а не якомусь окремому класу чи верстві населення.

На цій тернистій дорозі гетьман, на жаль, не зустрів розуміння й підтримки ліберально-соціалістичної більшості тогочасного українського політикуму. П. Скоропадський і створений ним Гетьманат на тривалий час стали об'єктом упереджених політичних характеристик, безпідставних закидів у зраді, невинуватості негативної міфологізації їхніх дій, відвертих фальсифікацій. І досі можна почути «оцінки» П. Скоропадського як виразника інтересів експлуататорських класів, царського генерала, прислужника Німеччини та прихильника

«єдиної та неділимої Росії». Стверджується, що Гетьманат являв собою реалізацію «малоросійського проекту», який не був ані російською, ані українською державністю. При цьому термін «малоросійський» вживається як прояв відсутності в його носіїв національної свідомості й засіб самоствердження зрусифікованого українця. Варто, очевидно, мати на увазі, що у XIX – на початку XX ст. термін «українець» ще не мав широкого вжитку й українська національна свідомість не суперечила терміну «малоросійський». Його негативне трактування сформувалося пізніше, коли термін «українець» став домінантним і витіснив усі інші.

Подібне бачення відвертає увагу від конкретно-історичного аналізу діяльності П. Скоропадського, тих об'єктивних факторів, які зумовили його вихід на політичну арену в 1917 р. і конкретику здійснених ним державотворчих проектів. Ідеться як про загальноєвропейські тенденції національного розвитку, так і їх суто українські суспільні особливості, пов'язані з політичним «оживленням» консервативно налаштованого соціуму.

Як відомо, Перша світова війна ознаменувалася, зрештою, ліквідацією трьох імперій у Європі (Росія, Німеччина, Австро-Угорщина) й утвердженням породженого в XIX ст. лібералізму, прибраного в новітні національно-демократичні шати. Водночас у ході війни до влади прийшов російський більшовизм, який розглядався багатьма теоретиками як логічний наслідок і завершення діалектичної трансформації лібералізму. Попри свій генетичний зв'язок з останнім, більшовизм засвідчив появу сили, здатної реально протидіяти «зліва» утвердженню ліберально-демократичних цінностей.

Воєнна поразка країн Почвірного блоку означала для його учасників крах досі потужних консервативних інститутів і акцептацію норм західного лібералізму, закріплену Версалем. Водночас у Європі гальванізувалися численні суспільні рухи, які прагнули до розробки ідеологічної і політичної альтернативи поза ліберально-демократичною системою і радикальним соціалізмом.

Іншим фактором, який вплинув на творення нових ідейних ферментів, було намагання суспільства відповісти на загальний виклик часу – чи спроможна людина адекватно реагувати на тотальне вторгнення індустріальних технологій і чи вона сильніша від машини та здатна панувати над власним витвором. Зазначені завдання намагалися вирішувати новітні консервативні партії та рухи по всій Європі, попри втрату ними своїх позицій по світовій війні та, здавалося, тотальне торжество лібералізму, соціального й національного радикалізму.

В Україні дедалі помітнішою в суспільному житті стає т.зв. хліборобська ідеологія, яка суттєво відрізнялася від ідеологій ліберально-соціалістичного забарвлення. Хлібороб, пов'язаний із землею, на думку теоретика українського консерватизму В. Липинського, є найвидатнішим представником типу «осілої людини». «Співпрацюючи й співживучи з природою», він має «виразне почуття ріжності й ієрархії всесвіту» і керується ірраціональною метафізичною релігійністю та вірою в Бога. Його світобачення несумісне з сучасною культурою, яка, за словами В. Липинського, є «міщанською, машиною, всі пута осілости нищить», і в результаті «європейська людність щораз швидше переходить в стан кочовничий, в стан вічного перекочовування з одного міста до другого, з села до фабрики, з одної фабрики до другої і т.д.» Це «кочовництво» знаходило своє найвище самовираження в ідеології фашизму й комунізму, які душать будь-яку політичну свободу.

Сучасні суспільства, наголошує В. Липинський, зреволюціонізовані ідеологією «ліберального міщанства», одірвані від землі, позбавлені зобов'язувальних морально-етичних приписів, а також консервативних суспільних і політичних інститутів, є «найсприятливішим ґрунтом для революційних змагань елементів непродукуючих, неосілих, кочовничих». Останні під гаслами комунізму виступають проти правлячих парламентів боязкої і спекулянтської «буржуазії», яка своєю ліберальною ідеологією і республікансько-демократичною системою правління звільнила ці елементи від «всяких моральних і політичних пут».

Саме ідеалістичний універсализм хліборобів повинен був і міг протистояти руйнівному універсализму матеріалістичному з метою порятунку європейської цивілізації. У той чи інакший спосіб новітній консерватизм намагався виявити себе інструментом збереження традиційних духовних цінностей і суспільних інститутів, яким суттєво загрожували радикальні соціальні перетворення початку ХХ ст.

На відміну від соціалізму й лібералізму, консерватизм ХХ ст. не пропонував обов'язкових політичних моделей, які мали застосовуватися всюди. Навпаки, новітні консерватори спиралися на конкретні історичні традиції, досвід, успадковані звичаї, релігію, суспільні інститути, які мали власну специфіку в різних країнах (інститут гетьманства в Україні, наприклад). Тому спроби практичного втілення теоретичних засад консервативної ідеології були різними в кожному конкретному випадку. Якщо, скажімо, в Німеччині вони не переросли у практичний політичний рух, то в низці інших країн Центральної і Східної Європи вони мали цілком реальне суспільне самовиявлення, яке характеризувалося намаганнями втілити в життя монархічні принципи. У цьому контексті не можна не погодитись зі спостереженням українського філософа М. Шлемкевича, що «молоді, переважно селянські, народи особливо близькі до монархічної ідеї. Вона промовляє й переконує селян аналогіями спадщинно урядованого і веденого господарства».

Українське село виявилось тим компонентом національного організму, який стихійно зберігав мову, віру, звичаї, притаманні йому форми родинного та громадського життя, тобто виявляв виразне консервативне прагнення утримувати традиційний лад та вироблені протягом історії основи суспільного існування.

Завдяки цьому є всі підстави стверджувати, що, попри асиміляційні заходи Російської імперії, застосування нею розмаїтого арсеналу національного гноблення, українці зберегли у своїй суспільній свідомості почуття власної окремішності, пам'ять про історичне минуле. Село виявилось важливим фактором збереження цієї життєдайної духовності, оскільки спиралося на вироблені багатьма поколіннями, усіма його соціумами особливості матеріального й духовного існування. Українське селянство створило стійкі і тривалі підвалини національного існування й донесло їх до новітніх часів, попри всі примхи історичної долі.

У своєму органічному спротиві російському централізму селянство вдавалося до різних форм стихійної протидії – від тотальної автаркії всього російського до окремих акцій непокори, масових виступів, які часом набували виразного національного забарвлення. Наприклад, у 1855 р. таким рухом стала Київська козаччина, яка охопила 500 сіл Київщини і свідчила, що українське селянство стихійно зберігало історичну пам'ять і національну свідомість. Селяни відмовлялися відробляти панщину, платити оброк, виконувати інші повинності, часом організовували навіть власне самоуправління.

Українське село протиставило імперському централізму прив'язаність до традиційних форм національного буття, зокрема характерні для українських селян попередніх поколінь взаємозв'язок і взаємопроникнення виробничої і духовної сфер діяльності. Будь-яка господарська праця українця супроводжувалася традиційними естетичними приписами й канонами, поряд з утилітарними завданнями вирішувала життєдайні мистецькі поривання. Українське село донесло до ХІХ ст. національні особливості українського православ'я, які проявлялись у наявності в церковному житті цілого комплексу традиційних позахристиянських вірувань, звичаїв, форм громадського спілкування, народної естетизації церковної обрядовості.

Важливим чинником національного існування було збереження історичної пам'яті в селянському середовищі, яке виявляло традиційну шану до народних музик – кобзарів, бандуристів, лірників. Вони мандрували селами та містами, поширюючи історичні пісні й думи, підтримуючи пам'ять та національну гордість за історичне минуле. Попри лихоліття часу, в селянській свідомості зберігалося чітке уявлення про своє національне минуле, пам'ять

про те, «як москалі, орда, ляхи бились з козаками». Невипадково саме духовно-культурницький пласт, створений у селянському середовищі, став важливим компонентом того підґрунтя, на якому формувалося національне відродження XIX – початку XX ст. Незважаючи на тяжкі соціально-економічні умови життя українського села, завдяки консерватизму українського селянина, його високій духовності, пошануванню ним національно-історичних традицій було збережено надзвичайно важливий комплекс духовних цінностей, який надихав українську еліту на творчість і боротьбу за національне самовизначення. Село ставало тим фактором, який підтверджував незнищенність національної духовності українців, надавав насагу й був потужним резервуаром національно-визвольної боротьби в Україні. Звідси український рух постійно черпав людські ресурси, духовні й матеріальні сили.

Окрім важливості селянства як стихійного носія історичних традицій у всій своїй розмаїтості, варто пам'ятати про величезну креативну роль у збереженні українського національного організму дворянської верстви, переважно нащадків козацької старшини та шляхетства. Обидва соціуми – і селянство, і дворянство – попри всю складність взаємин між ними, створювали об'єктивні передумови для формування організованого консерватизму, який мав слугувати національним інтересам України й дати новий, ефективніший, ніж досі, імпульс державницького самоствердження.

Неупереджений погляд на суспільну поведінку нащадків козацько-старшинської верстви та української шляхти свідчить, що й ці верстви значною мірою зберігали свою національну ідентичність і не були байдужими до долі Батьківщини. У намаганні зміцнити українську державність, здобуту в боротьбі з Польщею, починаючи від Б. Хмельницького, козацька еліта намагається трансформувати гетьманство з виборного в інститут спадково-династичної одноосібної влади. Однак, як відомо, тенденція розвитку монархічних ознак влади в Україні після смерті гетьмана не закріпилася.

У перші десятиліття XIX ст., поставши перед фактом втрати ще донедавна звичних форм суспільного й культурного життя, українська козацько-старшинська еліта, попри акцептацію зовнішніх ознак російського побуту, зберігала чимало особливостей давнього традиційного способу життя. Саме ця верства виявилася найбільш активним учасником процесу національного пробудження, визначила його суспільний зміст і засоби вираження. Нащадки козацької старшини склали основний контингент численних опозиційних гуртків, де обговорювали гострі політичні проблеми, зокрема відновлення гетьманства, реанімацію козацького стану та традиційних суспільних інститутів. Такі гуртки були створені в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Полтаві, Києві, нерідко вони виникали й у великопанських садибах, зокрема у Капністів в Обухівці або Миклашевських у Понурівці тощо. Нащадки панівної верстви Гетьманщини брали також участь у загальноросійських опозиційних структурах (їх було чимало в Товаристві об'єднаних слов'ян і серед декабристів), вносили специфічний український автономістський фермент у погляди опозиціонерів на майбутній устрій Росії.

Українська дворянська верства була головним учасником вітчизняного літературного процесу. Літератори-романтики 20–40-х рр. XIX ст., які стали виразниками української духовності, належали переважно до відомих козацько-старшинських родин, що відігравали помітну роль в історичних подіях доби Гетьманщини. Вони були носіями ідей романтизму, з яким було пов'язане формування національної свідомості народів Європи. На цьому ґрунті виникали опозиційні настрої щодо нового ладу, запровадженого в Україні російською бюрократично-централістською системою.

Тотальне несприйняття українцями імперських порядків протягом усього XIX ст. констатувалося багатьма обсерваторами тодішньої української дійсності. «Я не знаходив у Малоросії жодної людини, з якою мені вдавалось говорити, вигідно до Росії налаштованої; скрізь панував явний дух опозиції, – писав про свої відвідини України в 1824 р. російський

військовий історик генерал О. Михайловський-Данилевський. – У них є прислів'я: “він усім гарний, але москаль”, тобто росіянин, і отже, є злою або небезпечною людиною. Така ненависть виходила з порушення прав Малоросії, від занепаду кредиту і промисловості, від підвищення податків, які в Малоросії витворили бідність, і від поганого облаштування судочинних місць, де совість була продажною». У такому ж дусі висловлювався німецький географ і мандрівник Йоган-Георг Коль, який у 1838 р. відвідав Україну. «Неприятнь народу Малоросії до народу Великої Росії настільки сильна, що її можна назвати просто національною ненавистю, і це почуття протягом сімнадцятого століття скоріше зміцнилося, ніж ослабло, коли країну загарбала Московська імперія, – писав він. – Під час перших ста років після союзу Малоросія продовжувала мати своїх власних гетьманів і зберігала багато своїх стародавніх конституцій і привілеїв, але всі вони були зметені ретроградними реформами попереднього й теперішнього століття. Навіть слово “Малоросія” від 1837 р. було скасовано, воно вже не вживається в офіційних документах». Водночас Й.-Г. Коль висловив пророче переконання, що «колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою..., коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику й незалежну Українську Державу».

При цьому німецький мандрівник зміг розгледіти те, чого пізніше не хотіла бачити панівна в українському суспільному русі XIX ст. народницька інтелігенція: він констатує, що українське дворянство зберігає «багато ознак свого золотого віку незалежності. У багатьох будинках можна побачити портрети Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського і К. Розумовського, які в різні часи були гетьманами, а рукописи, що розповідають про тамті дні, старанно зберігаються у скринях».

Й.-Г. Коль помітив надзвичайно важливий фактор впливу дворянства на суспільне життя українців XIX ст. Він наголошує, що українці «мають свою власну мову, мають свої власні історичні спогади, рідко змішуються або беруть шлюб із московськими правителями... Можна сказати, що їхнє національне коріння росте з провінційної знаті, яка проживає по селах і від якої походять усі великі політичні рухи». Звичайно, у цьому середовищі жила ідея самостійності України.

Ця «провінційна знать», тобто українська дворянсько-шляхетська верства, разом із селянством стихійно зберігала мову, віру, звичаї, традиційні форми родинного та громадського життя. Тяглість цього процесу проявлялася протягом усього XIX ст., аж до доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Отже, поява на політичній арені носія гетьманської традиції Павла Скоропадського була не випадковим явищем, а цілком закономірним проявом усього попереднього розвитку української аристократії, яка донесла ідею державної незалежності до новітніх часів і активно включилась у політичну боротьбу.

Таке незаангажоване спостереження реалій українського національного життя XIX ст., місця й ролі в ньому української аристократичної еліти перегукується з оцінкою В. Липинським «класу родових землевласників», їхнього внеску в громадсько-політичний і культурний рух в Україні. Як відомо, лідер українського консервативного руху гостро критикував українських націонал-демократів за їхнє намагання поставити традиційну українську аристократію за рамки новітнього національного процесу. Він наголошував на величезній креативній ролі українського класу землевласників, що закладали «фундаменти під сучасне політичне й культурне відродження української нації».

Саме в цьому середовищі нащадків козацько-старшинського соціуму розпочалося національне пробудження України, яке було суспільним рухом насамперед «хліборобських» верств. «І чому наше відродження не почалося на землях общинницького Запоріжжя, або серед нащадків Запорожців, скажім десь на общинницьких станицях Кубані, – ставить риторичне

запитання В. Липинський, і тут-таки відповідає: – а почалось воно власне на так ненавистній нашим соціалізаторам (українським соціалістам – Ю.Т.) городовій приватновласницькій, гетьманській Україні серед осілого земельного козацтва і в Україні Західній серед осілої земельної правобічної шляхти».

Речниками цього процесу В. Липинський бачить Є. Гребінку, обох Гоголів, М. Марковича, О. Стороженка, Г. Квітку-Основ'яненка, А. Метлинського, П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського, М. Максимовича, О. Лазаревського, О. Чубинського, О. Потебню, О. та М. Марковичів (Марко Вовчок), П. Рудченка (Панаса Мирного), О. Кониського, М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Старицького, Л. Косач (Лесю Українку), М. Лисенка і т.д. До цих нащадків переважно козацько-старшинської верстви він додає речників полонізованих українських шляхетських родин Правобережжя, які також активно включилися в українську громадську й науково-культурну працю: З. Ходаковського, Т. Олізаровського, Т. Падуру, М. Чайковського, С. Осташевського, А. Шашкевича, П. Свенціцького, К. Михальчука, Б. Познанського, Й. Юркевича, В. Антоновича, Т. Рильського і т.д. В. Липинський наголошує, що саме на кошти «земельної буржуазії» були засновані «Українське Наукове Товариство у Львові (фундатори “поміщики”: Єлизавета Милорадович і Михайло Жученко), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства й Археологічна комісія в Києві, Історичний музей Богдана Ханенка в Києві, Національний музей фундації митрополита А. Шептицького у Львові» й низка інших наукових і культурних установ та інституцій.

У 60–70-х рр. XIX ст. в український національний рух широким струменем влилася різночинна верства, яка доповнила його соціальним радикалізмом, культивованим російськими поступовими колами. Домінантним суспільним напрямком в українському русі стає народництво з його запереченням національної аристократичної традиції та різко негативним ставленням до поміщицького соціуму.

Частина української дворянської верстви продовжувала брати активну участь у національному відродженні, однак при цьому вона рідко зберігала свою соціальну ідентичність, натомість поривала з власним аристократичним середовищем і втрачала класове самоусвідомлення. Опинившись у демократично-народницькому таборі, українські поміщицько-землевласницькі елементи сповідували властиве останньому безоглядне «народолюбство», глорифікували стихію селянсько-козацьких повстань, гайдамаччину, скептично ставилися до державотворчих зусиль козацько-старшинської еліти в минулому (В. Антонович і «хлопомани», М. Костомаров, О. Лазаревський та ін.).

Інша частина українського дворянства зв'язала свою долю з російською державною системою і намагалась інтегруватися в її чиновницько-службову та військову ієрархію. Однак вона водночас не розривала зв'язку зі своєю національною стихією, традиційним побутом, звичаями, історичними спогадами, пам'ятками давнього побуту, мистецтва тощо. Осередками цієї національної духовності, матеріальної культури й господарського життя були панські садиби, які рясно вкривали терени Гетьманщини, Правобережжя, Волині, Поділля й Галичини. Чимало з них диспонували домашніми музеями, розмаїтими колекціями старовини, садово-парковою архітектурою тощо. На додачу вони слугували своєрідними місцями публічного обговорення багатьох земських починань, зокрема проблем, що мали національно-культурний і соціальний характер.

Яскравим зразком такого осередку був і родовий маєток Скоропадських у Тростянці на Чернігівщині. У ньому була зібрана безцінна колекція історичних та мистецьких пам'яток, зразки української «парсуни», козацька зброя, старовинний посуд, меблі, стародруки. Як згадує сам гетьман Павло Скоропадський, у їхній тростянецькій оселі «повсюду висіли старі портрети гетьманів і різних політичних і культурних діячів на Україні, було кілька зображень старовинних “Мамаїв”».

В оселі Скоропадських постійно співали українських пісень, дуже шанували бандуристів, які виконували думи і яких щедро винагороджували. Отримували «Киевскую старину», читали й обговорювали книжки Костомарова та інших українських письменників. Прикметно, що серед старовинних портретів висіло зображення гетьмана Івана Мазепи, до якого «ставилися з симпатіями». Взагалі в сім'ї суворо дотримувалися стародавніх традицій не лише в домашньому побуті, а й у релігійних обрядах, там, де давні українські звичаї відрізнялися від новіших російських. Так, під час хрещення сестри гетьмана Єлизавети за наполяганням її діда новонароджена була облита святою водою, а не занурена у воду за російською традицією. «Одним словом, – зауважує П. Скоропадський, – політики не було, але все українське було нам дорогим, і за нього трималися».

Ці національні риси повсякденного життя Скоропадські намагалися зберегти і в еміграції. Серед світлин, що відтворюють побут і облаштування оселі Скоропадських у Ванзее, привертає увагу фото кабінету гетьмана та інших приміщень гетьманського будинку. Їх описав також чоловік гетьманівни Єлизавети, Василь Кужім. Ці свідчення дають можливість ознайомитися з деякими деталями побуту гетьманської родини в еміграції, який зберігав свій український характер, вироблений на Батьківщині.

Гетьман і його родина любили сад і город, що займали гектар землі й де залюбки працювали Скоропадські, самі обробляючи ділянки. Як згадує гетьманівна Олена, родина повністю забезпечувала себе продуктами харчування й робила запаси на зиму, частину з яких дарувала друзям. Ця любов до землі, до природи була відгомонам традиції цілої низки поколінь, які утверджували хліборобський дух української аристократії.

Натхненником української духовності в родині Скоропадських, дотримання національних традицій і звичаїв був дід майбутнього гетьмана, Іван Михайлович Скоропадський. Він дівчі був прилуцьким повітовим, а згодом полтавським губернським маршалком дворянства й суттєво впливав на суспільну позицію онука. О. Прицак, автор історично-генеалогічної студії роду Скоропадських, характеризує І. Скоропадського як визначного громадського та культурного діяча, який брав активну участь у скасуванні кріпацтва, опікувався розвитком української народної освіти, на власні кошти заснував низку українських шкіл. І. Скоропадський був типовим представником тієї частини української аристократії, яка, попри лояльну службу в російській армії та державних установах, не асимілювалася й залишалася українською. Як зазначає у своїх спогадах гетьманівна Олена, Скоропадські належали до таких родин, «які високо шанували своє історичне коріння й український спосіб життя». У гостинній оселі І. Скоропадського, «наповненій свідченнями славетної української минувшини, українських звичаїв дотримувались у повсякденному житті як за давніх часів». Гетьман із великим пієтетом ставився до свого діда, який, без сумніву, відігравав важливу роль у формуванні його української ідентичності.

Завдяки І. Скоропадському, як згадує гетьман, Тростянець був центром місцевого життя, куди щочетверга з'їжджалися навколишні поміщики, чимало з яких були активними земськими діячами, незалежно від розмірів своїх земельних володінь. Деякі з них публічно демонстрували свою «українськість», як, наприклад, Павло Петрович Зоц, який розмовляв виключно українською, незмінно з великим чубуком у руках або роті... Саме завдяки цим українофільським поміщицьким прошкам діяльність окремих земств на теренах України набрала виразно національного характеру. Символічним вираженням українського компонента в земській діяльності є будинок Полтавського земства в стилі «українського модерну» за проектом відомого архітектора Василя Кричевського.

Виразні ознаки шанобливого ставлення до свого національного і станovo-історичного коріння виявляли й інші члени родини Скоропадських. Як відомо, Іван Михайлович Скоропадський був одружений з Єлизаветою Петрівною Тарновською. Маєток нащадків українського козацько-старшинського роду, до якого вона належала, – Качанівка – був розташований

за 30 км від Тростянця. Українська ідентичність у Тарновських виявлялася не менш виразно, ніж у Скоропадських. Григорій Степанович Тарновський, перший із цього роду власник Качанівки, започаткував у своєму маєтку обстановку, привабливу для багатьох знакових українських діячів, які залишили свої підписи в альбомі відвідувачів. Саме Г. Тарновський започаткував знайомство сім'ї з Тарасом Шевченком, що мав із ним, за свідченням О. Кониського, «прості, приятні і щирі» відносини.

Поет також підтримував тісне знайомство з Василями Тарновськими – батьком і сином, засновниками славнозвісної колекції українських старожитностей, а також малюнків, рукописів, автографів Т. Шевченка. Отже, обидві родини – і Скоропадські, і Тарновські – мали виразне українське обличчя, чимало з них виявляли суспільну активність, беручи участь у багатьох національно-культурних і освітніх заходах українських громадських організацій. Від згаданого шлюбу І. Скоропадського та Є. Тарновської народилося дві доньки й син. Єлизавета Іванівна (тітка майбутнього гетьмана) у 17 років вийшла заміж за представника української аристократичної родини графа Льва Григоровича Милорадовича. Його племінник, Григорій Олександрович Милорадович, був чернігівським губернським маршалком дворянства, генерал-лейтенантом російської армії, входив до складу Ради Міністерства хліборобства й державного майна. Державну службу поєднав з інтенсивними заняттями українською історією та генеалогією. Він був організатором і першим головою Чернігівської вченої архівної комісії. Досліджував історію Лівобережної України, був упорядником «Родословной книги черниговского дворянства» у двох томах, автором низки генеалогічних та біографічних нарисів про Полуботків, Милорадовичів, Туманських, Кочубеїв, Миклашевських тощо.

Єлизавета Іванівна Милорадович після смерті свого чоловіка особливо активно включилася в українське громадське життя. Вона була дієвою учасницею полтавського просвітницького товариства «Українська Громада», сприяла українському освітньому руху, матеріально підтримувала українські видавництва, школи. Наслідком її активної культурно-національної діяльності стала пильна увага до неї російських урядових кіл, у результаті чого було розпочато слідство у справі про нібито кероване Є. Милорадович товариство, яке ставило за мету відновити гетьманство в Україні. Громадська праця Є. Милорадович здобула загальнонаціональне визнання й мала резонанс по всій Україні. Діячка прекрасно усвідомлювала важливість політичної та культурницької ролі Галичини з огляду на вигірне становище українського руху в конституційній і правовій Австро-Угорщині. Саме тому активно підтримувала український рух у Галичині матеріально, жертвувала чималі кошти на діяльність Львівського товариства «Просвіта», на часопис «Правда» (разом із П. Кулішем та О. Кониським), який був провідним пресовим органом галицьких народолюбів і водночас загальноукраїнською трибуною літературного й наукового життя. Важко переоцінити роль Єлизавети Милорадович у заснуванні й діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Вона була серед його основних фундаторів і пожертвувала на потреби товариства 9000 гульденів. На честь Є. Милорадович одна з доньок Павла Скоропадського отримала ім'я Єлизавета.

Серед інших сусідів Скоропадських у другій половині XIX ст. варто згадати Григорія Павловича Галагана, члена Державної Ради, власника величезних маєтностей на Чернігівщині й Полтавщині. Його велична садиба в Сокиринцях, розташована за 12 км від Тростянця, була також масштабним осередком української духовності, як і маєток Скоропадських. Обидві родини підтримували тісні контакти.

Г. Галаган особисто був знайомий і листувався з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем, багатьма членами Київської Громади. Він дотримувався ліберальних поглядів, входив до складу Комісії зі скасування кріпацтва, обстоював інтереси українського селянства і при цьому вживав конкретних заходів – зокрема, відкрив у Сокиринцях першу в Україні селянську позичково-ощадну касу. Г. Галаган активно сприяв розвитку освіти в Україні. За його ініціативою і матеріальною допомогою було відкрито гімназію в Прилуках

і чимало народних шкіл. У пам'ять рано померлого сина діяч заснував у Києві колегію Павла Галагана, маючи на меті створити тип нової школи, в основі якої лежали би принципи англійської системи освіти й виховання. Вона мала поєднати риси аристократичного бачення формування молодого людини з кращими елементами демократії. У цьому контексті гімназії суттєво поступалися колегії, адже заклад прищепив десяткам своїх вихованців поняття гідності людської особистості, етики, громадянського обов'язку, товариськості, честі. При цьому завдяки зусиллям самого Г. Галагана заклад сповідував традиції української духовності, носієм якої був засновник колегії. Ці особливості навчального закладу найдужче культивувалися в перші роки його існування, коли серед викладачів були члени Київської Старої Громади П. Житецький, Є. Тригубов та ін. На жаль, ці традиції перервалися після смерті Г. Галагана та його дружини. Однак тривалий час у закладі ще відчувався національний дух, започаткований його фундатором. «Тому в стінах Колегії, – згадує колишній її вихованець, активний діяч УСДРП Микола Галаган, – не можна було почути якогось зневажливого слова на адресу “Малоросів”, їхньої мови, звичаїв, традицій і т.д. Тим менше могло б статись так, щоб хтось дозволив собі знущатись з якогось “Малороса”...»

Для характеристики цього сусіда Скоропадських варто також додати, що він фінансував часопис «Киевская старина», опікувався хоровим і театральним мистецтвом, сам досліджував історію українського театру, був відомий як автор «Сборника этнографических материалов, касающихся Малороссии» і «Южнорусских песен с голосами» тощо. 1873 р. Г. Галаган було обрано головою Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, фактичного центру українознавчих досліджень у тогочасній Росії, він працював також у Київській археографічній комісії.

Як і Скоропадські, Галагани, Тарновські, Милорадовичі та й, зрештою, більшість історичних великопанських родин, пов'язаних із Гетьманщиною, зберігали традиційну лояльність до російських монархів. Вона була не випадковим явищем, а результатом складних процесів у середовищі вищих прошарків козацької аристократії, яка тривалий час вагалася між двома тенденціями розвитку гетьманської влади. Одна з них, виразно монархічна, започаткована Б. Хмельницьким, тяжіла до трансформації гетьманства в інститут спадково-династичної одноособної влади. Інша виявляла намір утвердження виборного гетьманства як інституту козацько-старшинської олігархічної системи демократії за польським взірцем. Визнання Україною від 1654 р. верховної влади за російським царем одразу виявило загрозу для перспектив її стабільного національно-державного розвитку. Ось чому Б. Хмельницький та низка наступних гетьманів прагнули запровадити в Україні монархічно-спадковий принцип правління, який мав би забезпечити повну суверенність козацької держави не лише де-факто, а й де-юре.

Неспроможність української еліти виробити і прищепити власну монархічну ідею українському суспільству створювала відповідний вакуум у суспільній свідомості, який заповнював монархізм російський. Ситуація, що склалася, призвела до того, що в численних українських аристократичних родинах національні почуття химерно переплелися з абсолютною лояльністю до російського монарха. При цьому їхній зв'язок з Україною не був обірваний, він виявлявся в різних формах господарської діяльності, тісних зв'язках із селянським середовищем, активним сприйняттям багатобарвної української духовності. Гетьман Павло Скоропадський наголошував, що його родина була вірною російським царям, «але в усьому підкреслювалося якимось чином, що ми не великороси, а малороси, як тоді говорилося, знатного походження».

Від 1654 р. російський царизм усіма способами намагався подолати партикуляризм української козацької еліти. Чи не найпершим з її середовища на ці наміри відгукнувся гетьман Іван Брюховецький, який одружився з російською княжною Дарією Долгорукою.

Згідно з Коломацькими статтями (1687 р.), вперше після Переяслава царським самодержавством було поставлене відверте централізаторсько-асиміляційне завдання: «Народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением».

У розвиток цієї та інших настанов Петра І уряд імператриці Анни Іоанівни дав фактичному управителю Україною князю Шаховському таємну інструкцію: «Секретно... малороссиян от свойства с смольняны (білорусами – Ю.Т.) и с поляки и с другими зарубежными жителями отводит, а побуждать их и искусным образом привадить в свойство с великороссийскими».

Практична реалізація цих і подібних намірів посилилася за доби Катерини II і в подальший період. Скоропадські, як і чимало інших українських аристократичних сімей, увійшли в родинні зв'язки з визначними представниками російської аристократії. Однак при цьому, на відміну від багатьох уже зросійщених представників українського панства в Петербурзі, «малоросійське походження» Скоропадських було предметом їхніх гордошів. Прикметним було в цьому контексті усвідомлення П. Скоропадським історичної значущості своєї родини, її вищості порівняно з новими російськими родичами.

Напередодні одруження з Олександрою Петрівною Дурново, яка належала до однієї з найвідоміших аристократичних родин Росії, майбутній гетьман писав своєму брату: «Ти абсолютно неправий, припускаючи, що я нібито виходжу з родини, порядна людина з такої родини, як наша, не виходить, а вводить туди свою дружину, котра, якщо вона кохає (в чому я в даному випадку не маю сумнівів), поділяє усі переконання і моральні поняття родини чоловіка... Тобі відоме моє ставлення до Дурнових, і тобі відомо, наскільки ми всі самолюбні...»

Для росіянки Олександри Петрівни Дурново було дещо несподіваним сходження чоловіка на найвищий щабель державної влади в Україні. Однак і вона сама, і її батьки не були зовсім відчуженими від української дійсності й української історичної традиції. Її батько, один із найбагатших людей Петербурга, Петро Павлович Дурново був яскравою особистістю, надзвичайно енергійний і працьовитий, зробив блискучу кар'єру, був генерал-лейтенантом російської армії і генерал-ад'ютантом почту царя Миколи II. Він володів численними маєтками в Росії та Україні, які були прекрасно організовані й давали чималі прибутки. Якийсь час він був губернатором Харківської губернії. Як свідчить гетьманівна Олена Скоропадська, її мати і до одруження, і після любила влітку перебувати в батьківських маєтках, їй подобався цей побут в Україні і, як і її чоловік, вона завжди виявляла інтерес до української історії та культури. Її мати, Марія Василівна Дурново, була уроджена княжна Кочубей, що не могло не викликати розмаїтих рефлексій, пов'язаних з Україною та її минулим.

Олександра Петрівна Дурново, як і мати гетьмана, Марія Андріївна Миклашевська, зв'язала Скоропадських з іншими відомими родинами російської аристократії – Олсуф'євими, Васильчиковими, Салтиковими, Голіциними та ін. Чимало з них мали маєтності в Україні, вросли в побут української козацько-старшинської еліти й не спромоглися виконати покладене на них русифікаторське завдання.

Виразні українські симпатії виявляв губернатор Лівобережної України, нащадок чернігівських удільних князів (походив із родини Волконських) князь Микола Рєпнін. Він послідовно, наскільки це було можливо в умовах централізованої імперії, обстоював місцеві інтереси, захищав селян від зловживань поміщиків, склав проект відновлення козацьких полків, співчував автономістичному руху нащадків козацької старшини. До цього варто додати його зацікавлення українською історією, сприяння у виданні «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Щира любов до України, намагання зберегти її давні традиції викликали підозру бюрократичного Петербурга в малоросійському сепаратизмі, що зрештою призвело до усунення М. Рєпніна з посади генерал-губернатора.

Решту життя він мешкав у своєму маєтку в Яготині, де в 1843–1844 рр. бував Тарас Шевченко, до якого князь і його донька Варвара ставилися з глибокою симпатією і дружніми почуттями. Невипадково в середовищі української автономістичної еліти 20–30-х рр. XIX ст. князь вважався найбільш імовірним кандидатом у гетьмани України.

Отже, мішані російсько-українські подружжя далеко не завжди давали той асиміляційний ефект, на який розраховувало російське самодержавство. Не завадили вони й родині Скоропадських плекати українську національно-культурну традицію, яка трансформувалась у політичну діяльність, спрямовану на відновлення української державності.

Хоча Олександра Петрівна Дурново, згідно з власною сімейною традицією, відчувала себе росіяною, проте виявила абсолютне розуміння історичної значимості діяльності свого чоловіка, який після тривалої служби імперії став гетьманом України. Під час перебування в Києві вона, як свідчить Олена Скоропадська, «з абсолютною лояльністю стала на бік чоловіка й чим тільки могла, допомагала у його справах. Вона повністю зі справжнім переконанням сприйняла його ідею новоствореної України...»

Прихильники абсолютизації «російськості» П. Скоропадського ігнорують той факт, що в українському громадському житті брали участь усі члени родини Скоропадських. Дружина гетьмана організувала харитативні та допомогіві акції для українських біженців, військовополонених і студентської молоді. Їй допомагали Марія та Єлизавета. Якийсь час гетьманова після смерті чоловіка очолювала український гетьманський рух.

Гетьманівна Олена свідчить, як багато зробила Олександра Петрівна Дурново «для української справи» вже в еміграції, у Ванзее. Причому її причетність до політичних справ гетьмана не усвідомлювалася багатьма його співробітниками. Гетьманова не втручалася в організаційні деталі, натомість створювала атмосферу, вкрай необхідну для ефективного вирішення українських справ. «...Вона була тією людиною, яка найкраще знала його (гетьмана – Ю.Т.) хід думок, – зауважує гетьманівна Олена Скоропадська. – Опосередковано, протягом усіх цих десятиліть з часу Гетьманату вона надавала батькові в українській справі велику підтримку і допомогу».

Відданість Олександри Петрівни своєму чоловікові та українській справі виразно була продемонстрована й після трагічної смерті гетьмана.

Надзвичайно важливе суспільне значення мало дослідження гетьмановою генеалогії родів Скоропадських і Дурново, а також інших родів, які поріднилися з ними. Це дало можливість побачити, що родове дерево гетьмана Павла Скоропадського глибоко вкорінене в найдавніші пласти українських і литовських княжих династій, а через них тривалий час споріднене з панівними династіями Візантії, Англії, Швеції, Литви, Росії, Польщі, Фландрії. Усвідомлення цього факту Скоропадськими відіграло важливу роль в утвердженні ідеї спадкової монархії в гетьманському русі, легітимізувало його персоніфікацію, надавало йому тривкості й міцно зв'язувало з усіма попередніми етапами державного життя України.

Отже, російська аристократка Олександра Петрівна Дурново повністю вписалася в українську традицію Скоропадських і жодним чином не намагалася навести своїх дітей на сповідування ксенофобських тенденцій російської еліти в будь-якому варіанті. Вона була справжньою душею родини, в якій панувала українська духовність, усвідомлення суспільної ролі Скоропадських в українському історичному процесі, а також у тогочасному політичному житті. І Марія, і Данило, і Єлизавета повністю відчували себе українцями, як свідчить гетьманівна Олена Скоропадська. Коли родина на літні місяці виїздила до своїх маєтків у Тростянці й Полошках, Марія, Єлизавета та Данило опинялися в українській мовній стихії, просто спілкуючись із сільськими дітьми, пізніше – вивчали мову, читаючи українські книжки.

Єлизавета ще маленькою дівчинкою, не вміючи писати, почала систематично вивчати українську. Згодом вона почала виписувати в окремий зошит слова й мовні звороти, а пізніше,

вже в Берліні, здивувала відомого українського вченого Зенона Кузеля своїм точним знанням полтавських ідіом. Єлизавета по-справжньому дружила із сільськими дітьми, взимку з Петербурга систематично листувалася з кількома селянськими дівчатками – звичайно, українською. На цю стихійно сформовану українську духовність благодатно вплинуло її знайомство під час останнього року навчання в гімназії в Орлі з молодого вчителькою, переконаною українкою. Під її впливом Єлизавета дізналася про український визвольний рух, почала серйозно вивчати українську історію.

Вона фанатично любила свого батька і, як свідчить гетьманівна Олена Отт-Скоропадська, «всім серцем сприйняла українську справу, крах Гетьманату залишився незабутньою катастрофою на все її життя». Від 1930-х рр. вона разом із С. Шеметом виконує обов'язки секретаря гетьмана.

Надзвичайно цінними є її оцінки Павла Скоропадського, який постає перед нами як український патріот, перейнятий передусім думками про державницький чин в еміграційному українському середовищі, турботами про подолання в ньому розпорошеності, відсутності в більшості «справжньої жертвенності, лицарськості, справжньої ідейності і патріотизму».

Єлизавета Павлівна наводить низку висловлювань свого батька, які свідчать про його відданість українській справі, віру в Україну, її державне майбутнє. Його політична позиція вигідно відрізнялася від лідерів Центральної ради М. Грушевського й В. Винниченка, завжди схильних до компромісу з більшовиками. «Треба, щоб українці ніколи не забули, що найгірший їхній ворог – то є більшовики, – зазначав гетьман, – і що на жодні компроміси з ними йти не можна; їх можна лише поборювати або від них тікати. Співпраці з ними бути не може». Ця позиція Павла Скоропадського, донесена до нас його донькою Єлизаветою, є надзвичайно актуальною і для нинішнього українського політикуму, для розуміння послідовності державницької позиції гетьмана.

Палка патріотка Єлизавета Скоропадська відчувала себе українкою – як і її сестра Марія та брат Данило. Але її національна свідомість, за свідченням гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, мала більш загострений характер і поєднувалася з почуттям винятковості – «у моєї сестри Лілі (Єлизавети – Ю.Т.) ... все, що не було українським, з самого початку вважалося малоцінним». Під час поїздки гетьманича Данила до Америки й Канади в 1937–1938 рр. і протягом його перебування в Англії гетьманівна Єлизавета здійснювала часткове керівництво гетьманськими організаціями, що діяли в окупованих Німеччиною країнах Європи.

У 1945 р., напередодні наступу радянських військ на Берлін, Єлизавета Павлівна разом із батьком вирушили до Оберстдорфа, де в той час уже мешкала гетьманова з донькою Марією та сином Петром. Гетьманівна Єлизавета стала єдиним свідком трагічної смерті Павла Скоропадського, яка сталася 26 квітня 1945 р. внаслідок важкого поранення під час бомбардування. Після тривалих пошуків українського священника їй вдалося знайти греко-католицького духівника, отця Григорія Онуфріва, котрий відслужив молебень над тілом гетьмана в Баварії, яка була вже окупована американцями.

Пізніше у своїх споминах, оповідаючи про тяжкі обставини поховання Павла Скоропадського в суворі дні війни, гетьманівна Єлизавета згадувала: «Чи міг хто подумати, що будуть так ховати мого батька, одного з найбільших українських патріотів? Все було таке непривітне, чуже, безнадійне. А проте й у ті суворі часи я мала втіху, і на душі стало легше. В останню хвилину принесли труну і знайшовся священник. У мене було почуття, що то сам Господь Бог його послав. Хоч і не православний був священник, але свій українець. У мене було почуття, що мій батько і я все ж таки не відірвалися від України і що б не сталося, ніколи не відірвемося. Отець Онуфрів немов висловлював жаль і співчуття українського народу».

Ці роздуми Єлизавети Павлівни, палкої української патріотки, є найпереконливішим виявом глибоких національних почувань, які гетьман прищепив доньці, як, зрештою, і всій своїй

родині. Водночас вони є незаперечним доказом облудності й фальшивості звинувачень Павла Скоропадського у «російськості» й засвідчують, що він належить до найвидатніших діячів новітньої української історії, патріотів-державників.

Від червня 1945 р. Єлизавета Скоропадська постійно мешкала в Оберстдорфі. Вона активно займалася політичною діяльністю, сприяла розбудові гетьманського руху в українському еміграційному середовищі Німеччини і здобула на цьому шляху неабияку популярність.

Не менш виразною в цьому контексті є турбота П. Скоропадського про майбутнє своїх дітей, висловлювання побоювань, аби їхня українська свідомість не стала лише формальною ознакою їхніх справжніх національних почувань, не пішла врозріз з інтересами України. 1 квітня 1925 р. він пише листа до гетьманича Данила й зауважує, що той, хоч і народився в сім'ї, в якій «ніколи не вмирала українська традиція», але чужі умови еміграційного життя можуть негативно вплинути на його особистість. «Мене турбує, – пише гетьман, – чи життя на еміграції, серед чужих людей і обставин не прив'яже всю або більшу частину твоєї уваги й сил до чужих нашої батьківщині інтересів і чи не залишишся ти українцем тільки з назви. Мене турбує те, чи зумієш ти також у своїй вже власній родині зберегти остільки сильну й активну українську традицію, що навіть у тім випадку, коли б тобі прийшлося вік свій вікувати на еміграції, щоб діти твої були українськими патріотами, а не тільки пасивними симпатиками своєї, може й невиданої ніколи дідовщини, щоб вони були готові добровільно нести всі тяжкі жертви, яких Україна від них вимагатиме».

Подальший перебіг подій переконливо показав, що українська національна традиція була живою у всіх дітей Павла Скоропадського.

У Скоропадських, як і у численних українських аристократичних родин XIX – початку XX ст., причому як на теренах колишньої Гетьманщини, так і на Правобережній Україні та її західних регіонах, помітними є спільні чинники формування і зміцнення їхньої «українськості». Значною мірою вони втілились у специфічних ознаках побуту, пов'язаних із безпосередньою участю в господарській діяльності у спадкових володіннях, тісним повсякденним зв'язком із селянством.

У своїх споминах гетьман констатує, що патріархальний уклад і людські взаємини багато в чому залишалися непорушними. «Основною рисою цих взаємин, – пише він, – була подиву гідна простота і якась близькість один до одного. В цьому відношенні я часто згадував згодом манеру діда мого говорити з простими людьми і відповіді останніх».

Про цю близькість «експлуататорів» та «експлуатованих» промовисто говорить той факт, що на всю величезну Тростянецьку садибу був лише один сторож Іван Коржун, старий солдат, учасник Кримської війни. Двері в будинках не замикалися на ніч, що не було приводом до крадіжок чи якихось інших проявів «класової ненависті» до панства.

Такі обставини життя у Тростянці не були поодиноким явищем. Чимало представників українського панства, знеохочені службою в казенних російських установах, прослуживши короткий час, мерщій тікали до рідних садіб, поринали у звичний традиційний спосіб життя, знаходили втіху в рідній мові, господарській праці, селянському оточенні.

Таку нехоть до російського казенного побуту виявляли представники іншої давньої козацької родини – брати Ілля та Андрій Лизогуби, сучасники Івана Михайловича Скоропадського. Обидва брати були освіченими, інтелігентними людьми: Ілля – музикант, Андрій – художник. Як свідчить Олександр Кониський, Андрій Лизогуб був людиною «простою, щирою, гуманною і незалежною». Він не шанував «оцієї служби в канцеляріях, просто гидавав нею». Йому «нудно було жити з темним натовпом», його тягло на село до господарства. Обидва Лизогуби були закохані в природу рідного краю, українську мову. У лизогубівському домі в Седневі часто можна було чути українські пісні. Влітку тут гостювали численні гості, художники, артисти. Бував у Лизогубів і Тарас Шевченко.

Українська сутність була невід'ємною рисою багатьох панських садіб в Україні XIX ст. і суттєво впливала на зміст національного життя.

Скасувавши автономію України, російські «реформатори» прагнули до її асиміляції і розриву зв'язків національної еліти й духовенства з основною масою народу. Значна частина нащадків козацько-старшинської верстви, української шляхти перетворилася на російське дворянство, «рабів з кокардами на лобі», за висловом Т. Шевченка. Однак ця трансформація не стала абсолютною і незворотною для багатьох українських аристократичних родин.

Природа й витоки «українськості» родини Скоропадських не були чимось винятковим. Вони виявилися притаманними багатьом нащадкам козацько-старшинської верстви, для якої входження в російську імперську систему нерідко супроводжувалося драматичними колізіями суспільно-політичного характеру й гострими морально-психологічними переживаннями.

Яскравим прикладом може бути особистість М. Гоголя, якому так і не вдалося подолати роздвоєність своєї душі, де драматично співіснували «російське» та «українське». У російській науковій і публіцистичній літературі тривалий час переважала думка, що російський компонент його духовності став основним.

Проте перебування у Петербурзі й Москві зрештою сформувало в душі М. Гоголя відчуття холоду, відсутності свіжого повітря й самотності. Письменник дедалі більше культивує у своїй душі своєрідний український прихисток, де він живе як українець, відчувається вільним, невимушеним, позбавленим руйнівної російської казенності столичного життя. Як вважає О. Мандельштам, письменник завжди ховав у закапелку душі вогник любові до України, куди ніхто не міг зазирнути і де він як українець почував себе вільним і впевненим. Органічне прив'язання до українства нерідко поєднувалось у М. Гоголя з гострими вибухами різко негативних оцінок російського життя, його згубного впливу на духовний світ української інтелігенції. 2 липня 1833 р. він пише М. Максимовичу: «Бросьте в самом деле кацапию да приезжайте в Гетьманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурни мы право, как рассудить хорошенько. Для кого и чему жертвуем всем?» Трохи згодом він пише: «Я тоже думал туда, туда в Киев, в древний прекрасный Киев! Он наш, он не их – не правда ли? Там или вокруг него деялись дела старины нашей. Там можно обновиться всеми силами».

Минув рік, і М. Гоголь знову звертається до М. Максимовича: «Что ж, едешь или нет? Влюбился же в эту старую толстую бабу-Москву, от которой кроме щей да матерщины ничего не услышишь... Песни нам нужно издать в Киеве. Соединившись вместе, мы такое удерем издание, какого еще никогда ни у кого не было».

Цим письменник виразно засвідчив своє прагнення вирватися з російського інтелектуального оточення й творити власну українську культуру. Ця «роздвоєність» була властива як середньопомісній українській земельній аристократії (М. Гоголь), так і її «вищим» та нижчим прошаркам. Прикметно, що родичем матері М. Гоголя був міністр юстиції імперії (у добу Олександра I) Дмитро Трошинський. Бідний козачок, який працював у канцелярії графа О. Безбородька, він зробив карколомну кар'єру. Однак, попри блискучий злет, тяжіння до України зрештою обумовило його повернення на Батьківщину, і решту свого життя він прожив на Полтавщині, в селі Кибинці, яке стало важливим осередком українського національно-політичного й культурного життя. Тут стараннями українського аристократа було створено домашній театр, яким керував батько М. Гоголя, у палаці лунала українська мова. О. Оглоблін стверджує, що Д. Трошинський був лідером конспіративного гуртка українських автономістів початку XIX ст., які мріяли про відновлення гетьманства в Україні. Кибинці – «українські Афіни», як їх називали сучасники, – стали духовним прихистком українського вельможі подібно до багатьох сіл в Україні, де їхні аристократичні мешканці знаходили гармонійне злиття з місцевою українською дійсністю, відпочинок від російського казенного буття в Петербурзі.

Ось чому цілком логічними уявляються тісні контакти Т. Шевченка з багатьма представниками українського панства, які були носіями національної свідомості й культури. Саме тісним відносинам із подібними представниками української аристократичної верстви Тарас Шевченко значною мірою завдячує формуванню своїх світоглядних і суспільних позицій. Подорожуючи Україною, поет встановлював надзвичайно плідні контакти з нащадками козацько-старшинських і шляхетських родин, які і стихійно, і свідомо вносили в тогочасне українське суспільство давні національно-культурні традиції, розмаїту пам'ять про бурхливу добу Гетьманщини. Досить назвати контакти Тараса Шевченка з представниками українського лівобережного панства 1840-х рр., переважно нащадків знаних козацько-старшинських родів – батьком і сином Тарновськими, Григорієм Галаганом, батьком і сином Марковичами, Андрієм Лизогубом, Олексою Капністом, сином славнозвісного Василя Капніста, які були учасниками тогочасного українського громадсько-політичного й культурного життя та суттєво вплинули на формування суспільної позиції митця. Зокрема, Шевченкове «Чи діждемося Вашінгтона з новим і праведним законом, а діждемося таки колись» має своїм підґрунтям концепцію українських опозиціонерів на чолі з В. Капністом, котрі у своїх діях орієнтувалися насамперед на приклад «американського сепаратизму» щодо Англії. Американська аристократична опозиція шляхом збройного повстання проти влади метрополії здобула незалежність, одночасно зберігаючи свої соціальні позиції. Українській аристократії якийсь час здавалося можливим здійснити це в Україні, спираючись на підтримку Пруссії. Цілком імовірно, що Т. Шевченко був поінформований про акцію Василя Капніста кінця XVIII ст., спрямовану на реалізацію цього задуму. Адже він тісно приятелював із сином українського опозиціонера, Олексою Капністом, і міг від нього запізватися з політичними задумами батька.

Отже, контакти Т. Шевченка з представниками української аристократії, з одного боку, суттєво впливали на вироблення його загальнонаціональної позиції, що формувала в його свідомості державницьке бачення перспектив національного відродження й не обмежувалася проблемами захисту інтересів лише селянського соціуму. А з іншого боку, своєю творчістю поет зміцнював патріотичне осердя української аристократії, створював загальнонаціональне духовне підґрунтя, необхідне всім учасникам українського руху, незалежно від їхньої соціальної приналежності. У результаті поетичне слово Т. Шевченка виконувало важливу функцію подолання ізольованості верхів українського суспільства від решти соціуму, чого так прагнуло досягнути російське самодержавство.

Попри всі асиміляційні трансформації українського панства, які призвели до його інтегрування в імперську систему, чимало його представників виявляли органічне несприйняття чужої їм системи й намагалися, як бачимо, зберегти традиційну прив'язаність до виробленого попередніми поколіннями способу життя. Ці обставини суттєво вплинули на формування суспільно-політичної позиції Т. Шевченка, усвідомлення ним креативної ролі українського дворянства у виробленні загальнонаціональної позиції.

Звичайно, Т. Шевченко бачив і негативні прояви соціальної поведінки українського панства й гостро реагував на всі її прояви. Адже й нащадки козацької старшини, які, за висловом О. Кониського, були отруєні «чужоземним бюрократизмом і полудою галунів», певною мірою користалися правом продавати людей. Однак поет розумів, що «корень бідування України лежить не єдине в самих тільки пажах, а в загальнонаціональній і соціально-моральній темноті і панів, і людей». Саме намаганням Т. Шевченка пробудити у свідомості української аристократичної верстви розуміння необхідності національно-визвольного чину, протягнути руку селянству заради спільної боротьби за визволення України й було продиктоване його «Послання до мертвих, і живих, і ненароджених земляків в Україні і не в Україні сущих».

Попри гостру відразу до проявів антигуманної поведінки українського панства, які спостерігав Т. Шевченко, він, однак, усвідомлював його суспільну роль і значення у визвольній

боротьбі. Цього, на жаль, не розуміли пізніші діячі українського народницького руху, які відштовхували представників українських «експлуататорських» верств. Т. Шевченко не припинив контактів із цією верствою, навпаки – він увесь час перебував у її середовищі, намагаючись прищепити їй розуміння загальнонаціональних цілей і необхідність стримування негативних «класових» інстинктів: «Обніміте, брати мої, найменшого брата – нехай мати усміхнеться, заплакана мати. Благословить дітей своїх твердими руками і діточок поцілує вольними устами».

Шевченкове прагнення до утвердження в українському суспільстві національної єдності та примирення між українським панством і селянством, крім усього іншого, базувалося на досить виразному соціокультурному підґрунті, що було історично зумовленим. Ця певна близькість обох соціумів визначалася традиційною соціально-економічною спорідненістю козацького й селянського землеволодіння, яке склалося в результаті визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Козацтво було відкритим соціумом й увібрало в себе як шляхту, так і селянство з відповідними соціальними традиціями обох класів-станів. Козацький побут, спосіб господарювання на землі мало чим відрізнявся від селянського. Багато в чому була спільною художня естетика як селянської хати, так і козацької оселі. Козацька старшина як новий елітарний соціум ще довго зберігала ці загальні ознаки побуту, і лише наприкінці XVIII ст. в оселях козацько-старшинської аристократії почалося вкорінення західноєвропейських художніх смаків у російській обгортці. Підтвердженням може бути, зокрема, світлина портрета прямого предка гетьмана Павла Скоропадського – Михайла Васильовича, одного з найосвіченіших людей свого часу в Україні. У другому шлюбі він був одружений із дочкою гетьмана Данила Апостола, на честь якого Павло Скоропадський назвав свого сина-гетьманича. На портреті, який зберігається в Національному художньому музеї України в Києві, Михайло Скоропадський одягнений у російське вбрання, але цей мистецький витвір має всі стилістичні ознаки української парсуни XVIII ст. зі своєрідною іконописною манерою зображення обличчя портретованого, традиційним бароковим ракурсом фігури тощо.

Прикметно, що чимало панських будинків в Україні також виявляли зв'язок з українською селянською архітектурною традицією – вони повторювали планування селянської хати із сіньми, що ділять будівлю на дві частини. Такою, зокрема, була кам'яниця Лизогубів у Седневі, яку відвідав Т. Шевченко. У другій чверті XIX ст. над ганком надбудовано зубчасту вежу з контрфорсами. Українські традиції, старосвітські звичаї та звички тривалий час продовжували своє життя у великопанських оселях в Україні аж до буремних подій, спричинених революцією 1917 р.

Ця близькість до українського села та його побуту була органічною у світосприйманні родини Скоропадських, у вихованні дітей, які не були відчужені від традиційної хліборобської праці селянина. Гетьман згадує, як його дід І. Скоропадський привчав його до господарювання – будівництва селянської хати, до всього циклу вирощування і збирання врожаю, його обмолочування та ін. Як уже зазначалося, перебування в селянському середовищі дітей майбутнього гетьмана стало важливим фактором формування їхньої «українськості», вивчення мови й утвердження національної свідомості.

Органічні й розмаїті зв'язки багатьох українських дворянських родин із селянським середовищем безглуздо підміняти лише «класовою боротьбою» та абсолютизувати суперечності між обома класами-станами, як це робилося російськими марксистами та їхніми українськими послідовниками. «Мій Батько, Діди і Прадіди їх (селян – Ю.Т.) працю організували, – зазначає В'ячеслав Липинський, – разом з ними жили і умирали, і мене вони викормили, були свідками моїх радощів і всього мого горя в найкращих моїх літах. Тому вони рідні мені так дуже – як дуже чужа мені більшість наддніпрянської інтелігенції – ці “екскременти”, як каже Труш, російської міської культури».

В. Липинський високо цінував подвижницький чин свого сусіда в Русалівських Чагарах на Уманщині, селянина Левка Зануди – «співробітника в сільській праці хліборобській і громадській», якому він присвятив свою відому «Україну на переломі». Протягом війни Л. Зануда «беріг у мою відсутність мою хату та в ній оту мою бібліотеку, – писав В. Липинський у присвяті, – і який за те, що хотів зберегти їх і під час російської революції, був убитий злими і темними людьми...»

Постійні контакти В. Липинського із селянським середовищем були життєдайним фактором для нього, його родини, як і для багатьох шляхетських і козацько-старшинських родин в Україні. Ось чому в листі до О. Назарука він зазначає, що саме селяни – «це мої рідні – після моєї верстви (шляхетської – Ю.Т.) – найрідніші на Україні мені люди».

Подібна близькість мала своїм корінням традиції Гетьманщини, багатий досвід господарської співпраці в подальший період, яка водночас доповнювалася низкою спільних рис щоденного буття, побуту, давала підстави для вироблення взаємодії всіх земельних власників, незалежно від масштабів цієї власності.

Усвідомлення спільності інтересів усіх соціальних верств, які продукували хліб, – і «великоземельних», і «малоземельних» хліборобів, тобто поміщиків і селян, – лягло в основу бачення В. Липинським хліборобського класу, який мав, на його думку, стати провідною силою в боротьбі за українську державність. І хлібороби-шляхтичі (чи хлібороби-дворяни), і хлібороби-селяни мали створити нову аристократію, подолавши в ній внутрішні антагонізми. Суттєво послабити це внутрішнє напруження можна було лише шляхом проведення аграрної реформи, що мала, з одного боку, бути спрямована проти «паразитарних та спекулянтських елементів» у середовищі поміщиків, аби примусити їх «бути потрібними й корисними громадянами, а не колоністами “поміщиками”». А з іншого боку, у бідніших хліборобів-селян вона мала б викоринити «“землехапство” і зненависть до “панів”», оскільки ліквідовувала би поміщицьку надмірну власність і утверджувала б усвідомлення того, що «з більшим посіданням землі зв’язані більші державні, громадські й економічні (більша інтенсивна культура і т.д.) обов’язки».

Ось чому не можна вважати аграрну політику гетьмана Павла Скоропадського, плановану в 1918 р. і спрямовану проти великого поміщицького землеволодіння, а також його намір парцелювати серед селян поміщицьку землю, за такі, що були ворожими селянським інтересам. Задля зміцнення одноосібного приватного землеволодіння фермерського характеру було здійснене й відновлення Павлом Скоропадським українського козацтва як стану.

Значну частину української аристократії відлякував соціальний радикалізм народницької (згодом соціалістичної) інтелігенції, тому вона залишилася поза українським рухом, представленим Громадами, товариством «Просвіта» та ін. Проте ця складова національної еліти брала активну участь у роботі земств, формуючи, як уже зазначалося, національну орієнтацію їхньої діяльності. Загалом і ці кола української аристократії зуміли зберегти національну ідентичність та втримати її до вирішальної фази національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр.

Саме представники цієї частини українського дворянства були світоглядно й соціально близькими майбутньому гетьманові України та суттєво вплинули на формування його національної свідомості. «Завдяки моєму дідові і батькові, сімейним традиціям, Петру Яковичу Дорошенку, Василю Петровичу Горленку, Новицькому та іншим, – згадував П. Скоропадський, – незважаючи на свою службу в Петрограді, я постійно займався історією Малоросії, завжди пристрасно любив Україну і не тільки як країну з тучними полями, з чудовим кліматом, але й зі славним історичним минулим, людьми, уся ідеологія яких різниться від московської».

Показовою з цього погляду є постать визначного українського літературознавця і критика, тонкого знавця й дослідника українського мистецтва, згаданого П. Скоропадським, Василя Петровича Горленка. «Інстинктивний мазепинець», як він сам себе називав, В. Горленко ніби

уособлював драматичне становище певних кіл українського дворянства, котрі, з одного боку, відчували гострий біль від репресій проти всього українського в умовах деспотичної самодержавної Росії, а з другого боку, не могли погодитися зі світоглядними позиціями й політичною практикою українських соціалістичних партій, які домінували в українському русі. Ці суперечності особливо загострилися з початком революції 1905–1907 рр. В. Горленко висловлював неприховане обурення діяльністю українських соціалістів в одному з листів до історика О. Левицького: «Виставляти дірявий і дешевий червоний прапор, а під нього – синій, говорити необдумані, швидкоствиглі і напівграмотні дієслова – є божевілля, яке межує з моральним злочином». Як наслідок, під час першої російської революції колишній співробітник журналу «Киевская старина», автор блискучих українознавчих культурологічних монографій «Южнорусские очерки и портреты», «Украинские были», «Отблески», численних яскравих оглядів української літератури, літературних характеристик Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, І. Франка, Я. Щоголева та ін. несподівано став працювати на українофобський часопис «Новое время». Тріскача соціалістична фразеологія більшості українських політичних партій зрештою призвела до того, що певна частина української аристократичної верстви опинилась у середовищі т.зв. реакції. Їхня протидія революції була настільки сильною, що навіть штовхнула на розрив із власним «українофільським» минулим.

Принцип т.зв. подвійної політичної ідентичності, де національні почуття химерно поєднувалися з віропідданством Російській імперії і російському монарху, здавалося, надовго утвердився в середовищі традиційної української аристократії. Козацька еліта виявилася зрештою позбавленою послідовного бачення самостійницьких перспектив України. Саме представники українського дворянства (шляхти), долучившись до українського національного відродження, у XIX – на початку XX ст. накинули українському руху автономістсько-федералістські погляди на державний устрій у контексті перспектив взаємин із Росією. Ці погляди були доповнені ідеями західного лібералізму, суспільно-політичними концепціями Кирило-Мефодіївського братства і стали центральними в ідеології українського народництва, а згодом і більшості соціалістичного українського політикуму. Тривалий час вони були визначальними в українському русі й характеризувалися непослідовністю та половинчатістю в підході до вирішення головної мети – здобуття державної незалежності.

Автономістсько-федералістичну традицію раннього народництва продовжив М. Драгоманов, попри усвідомлення необхідності переведення українського руху з культурництва на рейки політичної боротьби. Він рішуче поборював «український сепаратизм» до кінця свого життя. Діяч намагався переконати українських політиків зосередити свої зусилля на демократизації і федералізації Російської та Австро-Угорської імперій, що, на його думку, створило б умови для вільного національного розвитку українців. Для М. Драгоманова ідеї федералізму стояли в одному ряду з європейськими ідеалами соціальної рівності та політичної волі й відсували на другий план ідею національної самостійності. Така позиція впливала на низку поколінь українських політиків, які на довгий час опинились у полоні драгоманівського бачення національної проблеми, позбавленого чіткої перспективи боротьби за національне визволення. «...Не маючи в душі цього національного ідеалу, – зазначав І. Франко, – найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безнадійності його політичних змагань...»

Під його впливом народницька й соціалістична інтелігенція вперто не бажала помічати українського змісту діяльності національної аристократії. Це суттєво послаблювало усвідомлення необхідності спільного фронту боротьби за національне визволення.

Відсутність чітких орієнтирів державницької самостійності України серед учасників українського руху не могла, однак, перешкодити формуванню потужного національно-культурного потенціалу, який був необхідним підґрунтям національно-визвольної боротьби й державного буття. Створенням такого потенціалу й було заповнене українське XIX ст.

І все ж із кінця XIX ст. починається політизація українського руху. В його середовищі з'являються політичні сили, що обстоюють ідею самостійної української державності. На Великій Україні вона народилась у дрібнопоміщицькому середовищі (М. Міхновський) і була підхоплена українськими радикальними колами.

Наскільки руйнівною була політика українських соціалістів для українського національного руху, який конче вимагав об'єднання всіх класів суспільства в процесі національного відродження, досить переконливо свідчить оцінка ситуації відомим діячем УСДРП В. Дорошенком. Він не міг не побачити, що «перед революцією українська ідея знаходила, наприклад, ґрунт серед поміщицтва, навіть досить заможного, але виступ українських лівих партій з далекоідучими аграрними вимогами наполохав їх, українство в їхніх очах стало однозначно з революцією, з “безмежним” поділом землі і таке інше. Загрожено в своїх класових інтересах, вони почули себе ближчими до чужої держави, що їх боронить, як до рідного народу».

Хитання української дворянської верстви в бік російських правих було далеко не остаточним і не означало викорінення з неї української ідентичності. Показовою в цьому відношенні є доля Миколи Стороженка – відомого українського історика, педагога, автора численних документальних видань з історії України. Серед близьких друзів діяча були його вчитель В. Антонович, П. Куліш, брати Рудченки, О. Левицький, В. Горленко та інші. Події 1905–1907 рр. вплинули на нього так само, як і на його приятеля В. Горленка – він стає учасником київського «Клубу російських націоналістів» і заснованого в 1910 р. «Галицько-Руського товариства». Однак навіть цей крутий поворот не змінив української свідомості М. Стороженка. Переконливим свідченням цього стала його діяльність після повалення самодержавства. «Його українські статті в перших виданнях Української Академії наук, – зазначав О. Оглоблін, – його українське листування (1918–1919 рр.) і пізніших років українською мовою дуже цікаве. Спогади, його близькі зв'язки з українським науковим світом на еміграції – все це було не тільки чесним завершенням довгого життєвого шляху українського вченого й українського патріота на свій лад, але й виявом остаточного розриву українського консерватизму з російським легітимним, і Російською імперією й російським націоналізмом, що з ним зв'язано було ім'я і діяльність братів Стороженків у Києві до 1917 р.»

У складних умовах постійного тиску російської бюрократично-нівелювальної системи українська аристократична верства зазнала тяжких випробувань. Адже саме проти неї як носія національно-державних традицій передусім був застосований весь арсенал різноманітних асиміляційних заходів імперії. Унаслідок такого тиску частина дворянсько-шляхетської верстви продемонструвала, що вона не може позбавитися холопського служіння чужій державі, притаманного їй задовго до ліквідації Гетьманату Павла Скоропадського, та не здатна позбутися атрофії природного потягу до свободи, властивого їхній Батьківщині.

Проте була й інша частина українського дворянства, що зберігала історичну пам'ять, відчуття власної гідності, потребу національного самоствердження й самовиявлення. Чимало нащадків козацько-старшинської верстви та українського шляхетства на різних історичних етапах брали участь у національно-визвольному русі і прагнули надати йому послідовно державницького характеру.

Усі ці складні вияви суспільної поведінки були притаманні як Скоропадським, так і багатьом іншим українським аристократичним родинам. Прикладом може бути родина Кочубеїв, пов'язана зі Скоропадськими. Більшість її представників, які по-різному виявляли свою етнічну приналежність, майже безвиїзно мешкали у своїх маєтках в Україні, одружувалися

з українцями з козацько-старшинського середовища й не піддавалися русифікації. Інакше склався життєвий шлях Віктора Павловича Кочубея, прадіда по матері Олександри Петрівни Дурново.

Без сумніву, обдарований, вихований своїм дядьком – канцлером і князем Олександром Безбородьком, – він увійшов у коло найбільш наближених до імператора Олександра І осіб, які склали т.зв. Комітет громадського порятунку і планували проведення реформ державного устрою імперії. Обійнявши посаду міністра внутрішніх справ, В. Кочубей рішуче обстоював російську централістичну систему і з підозрою ставився до проявів українських симпатій малоросійського губернатора князя М. Репніна, звинувачуючи його в «сепаратизмі». В одному з листів до губернатора В. Кочубей писав: «Хоча я по народженню є хохлом, за своїми принципами, своїм становищем і своїми звичками я ще більший росіянин, ніж хтось інший. Мій титул і моя посада підносять мене високо над різними мікроскопічними справами; я розглядаю, на відміну від Вас, справу Вашого генерал-губернаторства зі штампункту загальних інтересів нашої землі». Він переконував М. Репніна, що «малороси і росіяни є одне й те саме», що «віра в царя і неподільна спільна релігія, як і ворожість проти католиків-поляків, об'єднують їх назавжди».

Однак таке світоглядно-ідеологічне позиціонування зрусифікованого представника відомого українського аристократичного роду не стало абсолютом. Національне відродження й боротьба за українську державність у 1917–1921 рр. послужили важливим стимулом для усвідомлення власної національної ідентичності й залучення українського дворянства до політичної реанімації свого класу. Нащадки князя В. Кочубея взяли активну участь у національно-визвольних змаганнях і політичній діяльності української еміграції. Так, Василь Васильович Кочубей на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва 16–20 жовтня 1917 р. був обраний генеральним писарем, тобто начальником штабу цієї формації. Він тісно співпрацював у цей період із Павлом Скоропадським, був активним членом Української народної громади й після утворення Української Держави став особистим ад'ютантом гетьмана. Михайло Васильович Кочубей також відіграв важливу роль у створенні Української народної громади – головної політичної сили, на яку спирався майбутній гетьман, готуючи свій прихід до влади.

Микола Васильович Кочубей – брат Василя й Михайла Кочубеїв – теж належав до діяльних членів Української народної громади. Він став одним із керівників Всеукраїнського союзу хліборобів-власників, що виник внаслідок розколу Всеросійського союзу земельних «собственников» 20 жовтня 1918 р. Саме в цей час завершилася викристалізація його свідомості як українця й формування його політичної позиції як палкого послідовника ідей В'ячеслава Липинського. До грудня 1929 р. він був головою Гетьманської управи, а невдовзі як вірний прихильник лідера українських консерваторів узяв участь у заснуванні «Братства українських класократів-монархістів, гетьманців», став редактором часопису «Думки гетьманця» (Брюссель, 1930). Миколі Кочубею першому належить уживання терміна «класократія» в його статті у «Хліборобській Україні» для означення домінування хліборобської аристократичної верстви в суспільстві. Цей термін широко використовував В. Липинський у політичних працях у контексті повернення українською земельною аристократією свого морального авторитету й необхідних матеріальних засобів для утвердження своєї влади.

Виявлене родиною Скоропадських і численними нащадками козацько-старшинської верстви Лівобережжя прив'язання до української національної традиції було властиве не лише цьому аристократичному прошарку давньої Гетьманщини й Слобожанщини. Воно також характеризувало полонізовану повністю чи частково магнатсько-шляхетську верству Правобережної України, Галичини, Волині та Поділля.

Яскравим свідченням цього був побут багатьох великопанських родин означених теренів, описаний у спогадах графа М. Тишкевича, відомого українського дипломата УНР, нащадка славнозвісного українського магнатського роду. В період, коли українська справа, за його

словами, вже майже нічим себе не виявляла політично, у численних представників історичної української аристократії «національна історична традиція майже вигасла, але повна полонізація ще не наступила». У багатьох із них панувало стихійне козакофільство зі своєрідною українською модою в їхніх оселях: наприклад, у резиденції князів Сангушків у Славуті можна було побачити багато чого з українського побуту, зокрема надвірних бандуристів і торбаністів. «Якась національна іскра тліла в потомках тих, – писав М. Тишкевич, – що колись цілою душею, мовою, піснею і побутом належали до свого народу і свого люду».

Стихійне українофільство в полонізованих колах української шляхти створило ґрунт для першої серйозної громадсько-політичної акції її представників, пов'язаної з появою «хлопоманства» і знаменитою «Сповіддю» В. Антоновича. Причому «хлопоманство» не було винятково «наддніпрянським» явищем. Уже в середині XIX ст. два брати графи Дідушицькі в Галичині одружилися з селянками, покинули шляхетське суспільство і стали своєрідними предтечами Л. Толстого, займаючись селянською працею.

Збереження родинних традицій, історичної пам'яті мало неабияке значення для еволюції суспільно-політичних позицій представників історичної української аристократії. Яскравим прикладом є родина Шептицьких, багато в чому подібна до Скоропадських. Граф Іван Шептицький, батько галицького митрополита, хоча й був вихований у польській культурі, пам'ятав про своє українське коріння й зібрав чималий родинний архів. На стінах його оселі в селі Прилбичі висіли портрети Варлаама-Василя, Атаназія-Антонія і Лева Шептицьких. Ця атмосфера поваги до історичного минулого роду, який дав Україні відомих церковних діячів, не могла не вплинути на формування національної свідомості майбутнього голови української греко-католицької церкви Андрія Шептицького. В одному з листів до свого батька він зауважував: «Ти пригадуєш, тату, як ти мені показував відпис листа нашого предка... архимандрита єпископа Варлаама-Василя до коронного гетьмана Адама Сенявського? Я пам'ятатиму до смерті слова листа: “Ми не від учора, ані з чийої ласки, ані з нобілітації, ані з подружніх зв'язків не виростили, а з давніх предків. Ми такі старі, як стара Русь і віра Христова в ній”». Ця пам'ять дала підстави А. Шептицькому вже в сані станіславівського єпископа сказати в посланні до духовенства: «Я українець із діда-прадіда».

Відкидаючи перебільшені звинувачення в полонізації «спольщеної» української шляхти, яка брала участь у польському державному житті й набула ознак «польсько-державної цивілізації у формі римо-католицької віри, польської літературної мови», В. Липинський наголошував, що «ця верства залишалась по суті українською, як українською була в ті часи взагалі вся наша малосвідома, й тільки тепер витворюючи в собі новочасні форми національного життя, сорокамільонна нація». Він справедливо зауважував, що «українською народньою розговірною мовою володіють “спольщені” українці не сугірше від українців “свідомих”».

На відміну від представників народницької історіографії, В. Липинський усвідомлював, що зі шляхетського середовища в різні періоди історії вийшов «цілий загін жертвених борців, покоління непоборних – скала, об котру замаху на цілковите знищення України кінець-кінцем мусили розбитися й розвіятися». У XIX ст. представники лівобережної шляхти «Котляревські й інші – з одного боку», і правобережної та галицької – «Чайковські, Осташевські та інші – з другого», «вже під новочасне українське життя, що виросло з давніх традицій, клали нові підвалини».

Зростання національної свідомості в аристократичному середовищі та участь його окремих представників в українському русі сприяли стабільності консервативних впливів в українському політичному житті на зламі XIX–XX ст. У цьому контексті важко переоцінити поворот Андрія Шептицького до свого українського коріння. Саме завдяки його патріотичній діяльності греко-католицька церква стала органічною складовою українського національного організму, остаточно позбавившись вузькопровінційного «фрутенства», послідовно пов'язала себе з боротьбою України за незалежність.

Граф Андрій Шептицький, онук по матері польського магната, відомого письменника О. Фредри, отримав польське виховання, однак не виявляв будь-якої ненависті до українського народу і греко-католицької церкви. Навпаки, регулярні, майже щоденні відвідини Шептицькими греко-католицького храму в селі Прилбичах біля Яворова, де був їхній маєток (згідно з тодішніми традиціями, вони здійснювали патронат над місцевою парафією), чисто українське оточення сприяли поступовому пробудженню національної свідомості в юнака А. Шептицького. Отже, як і у випадку сім'ї Скоропадських, знову бачимо приклад суттєвого впливу селянського середовища, збережених ним духовних сутностей на пробудження національної свідомості української аристократичної верстви. При цьому сповідування «українськості» не зробило А. Шептицького ворогом польської культури й мови, так само як П. Скоропадський залишився шанувальником культури російської.

Повалення самодержавства в Росії поставило перед значною частиною українського дворянства проблему більш чіткого національного й соціального окреслення своєї діяльності. Необхідно було визначитися у складному переплетенні міжнародних і класових зіткнень після лютого 1917 р. і насамперед у своєму ставленні до українського руху. Зречення імператора Миколи II фактично означало звільнення українських класів-станів від присяги династії Романових згідно з Переяславською угодою. Український історик і правник Сергій Шелухін переконливо показав, що «Україну московський народ не завоював, а сама вона по своїй волі прилучилася до Московії чи на умовах унії, чи умовах васалітету... шляхом єднання через царя... увільнившись революцією од царя і не будучи в підданстві у великоросів, Україна тепер повернула собі всі попередні свої суверенні права, які були над нею у царя, і стала, як була до акту 1654 р., суверенною демократичною республікою. Політичний зв'язок, встановлений між Росією і Україною через персону Олексія Романова, з його абдикацією розірвано, і Україна фактично повернула свій суверенітет». Цю позицію поділяли й деякі відомі російські історики права, зокрема В. Сергіївч. Останній зауважував, що «Україна не була прилучена як провінція, подібно Твері, Рязані та ін. князівствам. Україна зосталась окремою державою, з своїм окремим державним ладом... Це прилучення мало характер персональний, а не реальний. Україна не злучалася з Московською державою, а тільки визнала своїм царем царствующого в Москві царя з його нащадками... Але як обрано було на Україні московського царя з його нащадками, то злука повинна тягтися до того часу, поки тягтиметься потомство Олексія Романова». Цього, на жаль, не хотіли зрозуміти лідери Центральної ради на чолі з М. Грушевським, безглуздо і вперто обстоюючи в час свого лідерства політичну концепцію федеративного зв'язку з Росією.

Невипадково протягом усього періоду визвольних змагань, і зокрема в 1917 р., українська т.зв. революційна демократія перебувала в постійному світоглядному конфлікті з консервативними і загалом помірковано налаштованими діями національного руху, робила їх об'єктом «класової» ненависті, відштовхувала від участі в українському державотворенні. Досить навести оцінку ситуації визначним українським патріотом Євгеном Чикаленком, який у своїх споминах зауважував: «А коли настала революція 1917 р., і я, як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги приймати участь у будівництві Української Держави».

Фактично найбільш цінні державотворчі верстви, які висували на перший план ідею національного визволення, – статечне селянство, земські діячі, чимало офіцерів, заможні прошарки містян, духовенство, численні представники наукової та культурної інтелігенції – отримали ярлик «контрреволюціонерів» і стали об'єктом цькування з боку українських соціалістів.

Промовистим фактом у цьому контексті було відхилення Центральною радою пропозицій В. Липинського сформувати за його власний кошт кавалерійський полк і поставити його на службу українській справі. Відомо також, що соціалістичні лідери в Центральній раді доклали чимало зусиль до того, щоб генерал П. Скоропадський відмовився від командування

зукраїнізованим його зусиллями 34-м корпусом, який захистив Київ від більшовицьких частин у листопаді 1917 р. Причиною «несприйняття» професійного військового керівними діячами Центральної ради було його соціальне походження. І перелік подібних фактів можна суттєво продовжити. Така політика тільки поглиблювала розкол в українському суспільстві і зрештою стала однією з причин падіння Центральної ради.

Українські соціалістичні партії одразу після Лютневої революції включились у всеросійський єдиний фронт т.зв. революційної демократії і, проголошуючи «класову боротьбу» з власною «буржуазією», прагнули утримати Україну в державно-імперських зв'язках із Росією.

Зречення Миколи II викликало глибоку суспільну метаморфозу в Павла Скоропадського, власне, як і в багатьох інших представників української аристократичної верстви. Завжди наголошуючи на вірності Скоропадських династії, він 12 березня 1917 р. у листі до своєї дружини Олександри зазначає, що «з моменту зречення я відчув себе вільним, і звичайно, хоча мені його (Миколу II – Ю.Т.) особисто жаль, але я тепер дихаю на повні груди і щасливий». У цьому ж листі він зауважує, що майбутній гетьманич Данило має вчитися українською, очевидно, розуміючи, що радикальні суспільні зміни мають бути усвідомлені всією його родиною. Водночас П. Скоропадський вказує, що він теж «збирається можливо зробитись українцем»^{*}. Отже, він виразно відчув звільнення себе і власної родини від історичного зв'язку з Москвою і необхідність служити Україні, виконати перед нею суспільний обов'язок. П. Скоропадський констатує у своїх «Споминах», що його «українська діяльність», яка привела його до гетьманства, розпочалася від 25 червня 1917 р., із початком українізації 34-го корпусу. Саме в ході українізації цієї військової частини він став «свідомим українцем» і продемонстрував намір співпрацювати з Центральною радою.

Однак недолуга внутрішня політика останньої, неспроможність її стати на шлях послідовного будівництва держави призвели майбутнього гетьмана до розчарування в позиції тогочасного українського руху та його дітища – Центральної ради. Події 1917 р. показали, що шляхи П. Скоропадського й тодішньої більшості українського політикуму, який сповідував соціалізм, розходилися.

Аристократичний життєвий стиль Павла Скоропадського, зміст і характер його соціально-політичної поведінки були несумісними з ментальністю декласованих українських соціалістичних лідерів, відірваних від свого органічного соціального середовища, для яких життєво-політичним мірилом стали утопійні партійні програми.

Гетьман виразно виявляє, що саме його розділяло з українськими соціалістами. Вододіл проходив не в національній, а в соціальній площині. Як ліберальний консерватор П. Скоропадський абсолютно не сприймав соціальної демагогії українського радикального політикуму, що складала визначальний зміст політичної діяльності останнього. Гетьман позитивно сприйняв ідею українізації армії загалом і свого корпусу зокрема, вважаючи, що це «дасть дійсно хороший бойовий контингент. Було особливо приємно, що серед цих українців не було озлоблених розпропагандованих осіб, всі дивились весело і хотіли працювати. Запеклі націоналісти, але й тільки; раз начальство українське і український корпус – усе добре. Робота закипіла, і я сподівався, що все піде добре». Але ситуація змінилась, коли, як пише гетьман, «з'явилося поновлення цілком іншого складу, все більше політики на соціальні теми».

П. Скоропадський чітко зазначив про свою відчуженість від радикальних соціальних позицій українського руху, наголосивши: «Вірно те, що мало знаю і абсолютно не співчуваю тому українському руху, який тоді панував, що він надто лівий, що з цього ніякого добра не вийде, що я сам “пан”, а весь цей рух спрямований проти панів, що, таким чином, я ніколи не зможу злитися з рештою лідерів руху».

^{*}«Українцями» в той час називали діячів українських політичних партій, які були представлені в Центральній раді та брали участь в українському русі.

Водночас, провівши українізацію очоленого ним 34-го корпусу, П. Скоропадський фактично своїми військовими знаннями й досвідом служив українській державній справі. На противагу М. Грушевському, В. Винниченку, С. Петлюрі, які рішуче виступали проти творення української регулярної армії, П. Скоропадський починає формувати 1-й Український корпус як основу майбутнього українського війська. Зростання його авторитету у військових колах, налаштованих на розбудову української армії, зумовило проголошення П. Скоропадського отаманом Вільного козацтва.

Усвідомлення необхідності включитися в політичне життя, публічно виявити своє національне й класове обличчя в нових умовах було властиве не лише поодиноким представникам козацько-старшинських родин, а й цілим соціальним групам. Про це, зокрема, свідчила несподівана поява серед численних гасел багатотисячної української маніфестації в Києві 19 березня 1917 р. заклик «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі!» Цей факт засвідчив, що гетьманська ідея відродження української державності в її традиційній історичній формі ніколи не зникла в українському суспільстві.

Соціальна трансформація української аристократичної землевласницької верстви в бік повернення до національної історичної традиції, яка здійснювалася протягом усього ХІХ ст., забезпечила їй вихід на суспільну арену в 1917 р. Поява цієї ідеї в українському політичному житті супроводжувалася виникненням відповідних політичних структур, що творили об'єктивні суспільні передумови постановня українського консервативного державного проекту – Гетьманату Павла Скоропадського.

Нарешті українські землевласницькі елементи, переважно поміщики, представники середніх і заможних верств селянства засвідчили живучість національної консервативної традиції, утворивши 29 червня 1917 р. у м. Лубнах Українську демократично-хліборобську партію. Після установчого з'їзду місцеві організації партії починають утворюватися на Полтавщині, Харківщині, Київщині, Чернігівщині, тобто насамперед на теренах колишньої Гетьманщини і Слобідської України. Саме в цьому регіоні в ХVІІ–ХVІІІ ст. сформувалася козацько-старшинська верства, котра творила українську національну еліту козацької держави й на довгі роки визначала її політичну поведінку та культурно-духовне обличчя.

Повалення самодержавства сприяло суттєвим зрушенням у настроях української поміщицької верстви, зростанню її національної свідомості та посиленню громадсько-політичної активності. Серед засновників Української демократично-хліборобської партії (УДХП) були поміщики М. Макаренко, І. Корнієнко, В. Чигрин, М. Боярський, В. Шкляр, Володимир та Сергій Шемети. Ідеологом партії, автором її програми та ініціатором найважливіших політичних кроків став В'ячеслав Липинський.

Тісний і тривалий зв'язок української шляхти (дворянства) із селянством, багатий досвід господарської співпраці, яка водночас доповнювалася низкою спільних рис щоденного життя, побуту, давали В. Липинському підстави для формування переконання, що і «великоземельні», і «малоземельні» хлібороби «можуть, коли схочуть стати аристократією, створивши власним ризиком і власними жертвами для своєї нації таку відповідну політичну організацію, яка їм дасть змогу правити нацією». Власне, цей досвід, що постійно збагачувався громадською і науковою діяльністю, став підґрунтям, на якому виросла концепція хліборобської верстви (і поміщиків, і селян), покликаної реалізувати українську консервативну ідею.

Основним завданням УДХП, всупереч автономістсько-федералістській програмі ліберальних демократів і соціалістів, стала боротьба «за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні». Ця вимога, як зауважив В. Липинський, виявилася «найважливішою вихідною точкою нашої політичної програми (УДХП – Ю.Т.)».

Запровадження в політичному вжитку терміна «хліборобська партія» свідчило про намагання вивести на суспільну арену «хліборобський клас», який об'єднував тих, хто володіє землею

і власною працею бере участь у виробництві. Такий підхід мав сполучити суспільно відповідні прошарки і з поміщицького, і з селянського середовища та вибити ґрунт з-під ніг політичної демагогії більшовиків і українських соціалістів у їхніх намаганнях більшовизувати настрої селянства крайніми радикальними гаслами. Концепція «хліборобського класу», його місця й ролі у творенні української державності знайшла свій глибинний виклад у «Листах до братів-хліборобів» В. Липинського і стала одним із постулатів українського гетьманського руху.

Однак ані політична позиція нової української партії, яка чітко дотримувалася принципу соборності й суверенності України, ані намагання П. Скоропадського творити регулярну українську армію для захисту державності України не знаходили розуміння в Українській Центральній раді. Влітку 1917 р., коли УДХП запропонувала М. Грушевському й В. Винниченку включити представників партії до складу Центральної ради, позитивного рішення не було отримано. М. Грушевський продовжував поділяти драгоманівську позицію, що ідентифікувала український народ лише з «народними масами» й не допускала до участі в державотворчій діяльності вищі верстви суспільства. «Замість виконувати обов'язки Голови Центральної Ради, – зазначає відомий український історик Б. Крупицький, – в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, у напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціальну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціал-революціонерів дістали авторитетний атут (козир – Ю.Т.) для своєї непримиренно-різкої політики».

Відомий український учений, один із лідерів Української радикально-демократичної партії О. Лотоцький, що підтримував тісні контакти з М. Грушевським у передреволюційний період, зокрема в Петербурзі, зауважував: «Не було більш фальшивої тактики, як большевізувати настрої селянства та старатися переплюнути большевиків крайніми гаслами, що робили соціал-революціонери на шкоду Україні, спираючись на авторитет Грушевського». Ця світоглядна недолугість обернулася політичною наївністю і призвела до глибокої суспільної кризи України в один із найвідповідальніших моментів її історії.

Попри розходження П. Скоропадського з лідерами Центральної ради, він позитивно оцінював усі конструктивні й консолідаційні прояви українського руху. Прикметною з цього погляду є його реакція на Український військовий з'їзд у жовтні 1917 р., куди він був запрошений. «Все що говорилося, мало цілком поміркований і прийнятний для мене характер», – зауважує гетьман. У листопаді 1917 р. 1-й Український корпус генерала П. Скоропадського своїми рішучими діями не допустив захоплення більшовицькими частинами Києва і врятував українську державність. У той час він не мав жодних політичних аспірацій чи персональних амбіцій, однак убезпечив Центральну раду від втрати влади. Без П. Скоропадського ця інституція була би знищена вже в листопаді 1917 р., а період Центральної ради трактувався б як дрібний епізод російської буржуазної контрреволюції.

Проте діячі Центральної ради виявляли безпідставні підозри й невдоволення не лише генералом П. Скоропадським, котрий не виконав наказу більшовицького «главковерха» М. Криленка, а й 1-м Українським корпусом. У результаті з метою збереження цієї єдиної боєздатної національної частини, що вигідно вирізнялася дисциплінованістю серед загальної маси здеморалізованих солдатів російської армії, П. Скоропадський подав рапорт про звільнення його з посади корпусного командира. Нігілістичне ставлення Центральної ради до постійної армії зрештою призвело до розпуску 1-го Українського корпусу в січні 1918 р. Була зліквідована найбільша збройна одиниця УНР, що мала 60 тис. загартованих у боях із німцями вояків і могла скласти основу її постійної армії.

Намагання соціалістичних лідерів Центральної ради будь-що втілити в життя свою класову доктрину, хоч би і всупереч загальнонаціональним інтересам, вело до глибокої кризи всього

суспільно-політичного організму України, і виходом із неї могло бути лише переведення українського суспільства на нові рейки – послідовного утвердження класового співробітництва, соціального партнерства та національної консолідації.

Не можна не помітити, що утворення Української Народної Республіки в листопаді 1917 р. з правової точки зору базувалося на федералістсько-автономістській концепції, яку традиційно сповідували українські ліберали й соціалісти, і це ще не означало досягнення повної державної незалежності України. У III універсалі Центральної ради однозначно вказувалося на те, що нове державне утворення залишається складовою частиною федеративної Росії. Домінантою цього акту в трактуванні українських соціалістів було не творення української національної державності, а турбота про збереження Російської держави. «Прокладаємо шлях до федерації! – закликала “Робітнича газета”. – Цю своєю роботою ми рятуємо єдність російської держави, зміцнюємо єдність всього пролетаріату Росії і міць російської революції».

Зрештою, і IV універсал Центральної ради, попри проголошення незалежності України, знову повторював тезу про доцільність федеративного зв'язку України «з народними республіками бувшої Російської держави». Така формула універсалу не виключала повторного об'єднання колишньої метрополії і новопосталої української держави. Підтвердженням цього може слугувати виступ В. Винниченка, котрий висловив упевненість, «що основи цього Універсалу приведуть нас до федерації соціалістичних республік всього світу». Зрозуміло, що першою серед них була Росія. Прикметно, що сама поява цього документа мотивується не головною метою і життєвою необхідністю для нації мати свою самостійну суверенну державність, а потребою моменту – якнайшвидше укласти мир. Варто звернути увагу на те, що багатьма діями тогочасного українського політикуму, представленого переважно ліберально-демократичними соціалістичними партіями, ймовірна автономістсько-федеративна трансформація вчорашньої імперії сприймалась як засіб її перетворення на демократичну державу, яка мала забезпечити вільний національний розвиток народів. Досить сказати, що навіть у IV універсалі, який проголосив самостійність УНР, говорилося про повернення до федерації. Власне, державна самостійність не була для українських традиційних партій результатом іманентної суспільної потреби. Вона значною мірою була обумовлена зовнішньополітичними факторами й результатом міжнародної ситуації. Тому ймовірна перспектива російсько-українських відносин протягом усього періоду визвольних змагань була предметом обговорення. Їх реалізація в тих чи інших організаційно-політичних формах не виключала й федеративних взаємин. Однак останнє не суперечило намірам будівництва української державності, до якого найбільш послідовно прагнули українські консерватори, що неодноразово чітко зазначав гетьман. Соціалістичні лідери Центральної ради демонстрували фатальне небажання самостійності й не полишили думки про федерацію навіть після кривавої вакханалії більшовиків у захопленому ними Києві. До цього також варто додати, що лідери Центральної ради в численних документах, зокрема в IV універсалі, проголошували потребу не загальнонаціональної української державності, а т.зв. класової, владу в якій мало здійснювати «представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів». Соціальна обмеженість такої державності знайшла своє продовження в позбавленні Директорією електоральних прав т.зв. буржуазних класів під час виборів у Трудовий конгрес у січні 1919 р.

Загалом ідея національної державності, що мала б об'єднати все українське суспільство, а не лише «трудові» класи, в універсалах Центральної ради без будь-якої потреби подавалась у поєднанні з соціальними проблемами. Максималістські наміри розв'язання останніх, декларовані українськими соціалістами, загострювали класовий антагонізм до крайніх меж і робили співпрацю класів і станів в одному національному таборі просто неможливою. Це створювало ситуацію, в якій і спроби реалізації соціальних пунктів програми українських соціалістів ставали утопією.

Прийняття з тактичною метою самостійності аргументувалося знову ж таки доцільністю більш глибокого розгортання боротьби з власною буржуазією. «Робітнича газета» стверджувала, зокрема, що в незалежній державі «може розвиватись на всю широчінь класова боротьба, лише в ній може бути найкраще забезпечена успішність цієї боротьби».

Після укладення Берестейського миру й запрошення в Україну німецьких військ для боротьби з більшовизмом політико-партійне доктринерство лідерів Центральної ради підвело УНР до політичної та економічної прірви. Попри всі сподівання суспільства, що уряд стане на реальний ґрунт і розпочне такі необхідні для країни заходи, спрямовані на відбудову економічного життя, кабінет міністрів продовжив попередній соціально-економічний курс. Німецькі військові чинники дедалі менше зважали на кволі інститути Центральної ради, впроваджуючи окупаційні порядки. Неспроможність уряду опанувати ситуацію в країні та припинити хаос, породжений тимчасовим законом про соціалізацію землі, зрештою поставила під загрозу існування української державності й не виключала можливості проголошення України, окупованої німецькими військами, частиною Росії. Цю обставину прекрасно усвідомлював П. Скоропадський. Він записав у своїх «Споминах», звертаючись до тих, «що зуть себе українцями»: «Пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці кілька тижнів пізніше завели б в Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не мало б». Пересторогою українській державності було роззброєння німцями дивізії «синьожупанників».

Гетьман розкриває повну безпорадність уряду Центральної ради, який своїми непрофесійними діями, намаганнями впровадити напівбільшовицькі «універсали», спрямовані проти приватної власності, довів економіку країни до крайньої руйнації. «У становищі сільського господарства був цілковитий застій, – пише П. Скоропадський. – У цукровій промисловості, цій багатющій галузі нашого господарства, промисловість, в якій, можемо з гордістю сказати, жодна країна в світі не досягла такої висоти, був цілковитий розвал і жодних вказівок на майбутнє».

Центральна рада остаточно скомпрометувала себе в очах суспільства й у результаті активізувала альтернативні сили для збереження і зміцнення української державності, спрямування її розвитку на шлях європейського цивілізаційного реформаторства. Це завдання мали вирішити консервативні сили українського суспільства на чолі з їхнім речником Павлом Скоропадським у союзі з ліберально-буржуазними верствами України.

Відомо, що рід Скоропадських був пов'язаний із представниками багатьох визначних козацько-старшинських і шляхетських родин, які яскраво засвідчили свою участь в історичних подіях козацької доби. О. Пріцак називає серед них Апостолів, Бутовичів, Гамаліїв, Дуніних-Борковських, Забіл, Закревських, Кочубеїв, Лизогубів, Лисенків, Лобисевичів, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Новицьких, Полуботків, Посудевських, Розумовських, Сулим, Тарновських, Туманських, Чарнишів.

Чимало вихідців із цих сімей, як і Скоропадські, мали родинні зв'язки з представниками російського дворянства, які досить часто «вросли» в український ґрунт і створювали з нащадками козацько-старшинської верстви певну територіально-культурну єдність. Ця єдність була одним із проявів тенденції до формування українського територіального патріотизму – складової ідеологічних засад новітнього українського консерватизму й розбудови Української Держави, проголошеної П. Скоропадським.

Зв'язки родини Скоропадських із численними представниками родів української козацької аристократії стали об'єктивним підґрунтям для її участі в державницькому процесі в Україні. Серед найближчого оточення гетьмана бачимо Лизогубів, Ханенків, Кочубеїв, Дорошенків та ін. До цих нащадків козацько-старшинської верстви було долучено ліберально налаштованих фахівців, часто земських діячів, приналежних переважно до партії кадетів,

тісно пов'язаних з Україною, її економічним, культурним і громадським життям. Цьому сприяла позиція багатьох активних діячів партії, що належали до її регіональних організацій в Україні. Їхня незалежна від загальноросійської партійної структури політика почалася з утворенням Павлом Скоропадським Української народної громади (УНГ), членами якої було чимало українських кадетів. УНГ мала об'єднати «всіх власників без різниці відтінків у боротьбі проти руйнівних соціалістичних гасел». Ідеологічні засади Української народної громади в багатьох позиціях збігалися з програмовими положеннями конституційних демократів. Уже з весни 1917 р. чимало кадетів, котрі територіально належали до України, почали дистанціюватися від загальноросійської партійної структури. Зрештою, 8–11 травня 1918 р. крайовий з'їзд Партії народної свободи (кадетів) ухвалив рішення заснувати українську конституційну демократичну партію й обрав її Головний комітет у складі 38-ми осіб від різних міст України. П. Скоропадський ставив завдання всупереч позиції традиційних українських партій втілити в життя низку перетворень, позбавлених демагогії, популізму, спрямованих на забезпечення суспільно-політичного ладу на основі приватної власності як фундаменту культури й цивілізації.

Ця програма ставала дедалі актуальнішою в селянському середовищі, на противагу есерівській пропозиції здійснити соціалізацію землі. Після приходу німців в Україну серед селянства посилювався рух на захист права приватної власності на землю, всупереч законодавству Центральної ради й урядовій деструктивній практиці на селі. 29 березня 1918 р. хліборобський з'їзд у Лубнах, організований УДХП, ухвалив резолюцію на підтримку принципу приватної власності та «забезпечення в українській державі правного ладу, рівного для соціалістів і неосоціалістів». При цьому з'їзд вимагав від Центральної ради поповнення її складу представниками УДХП. Із цією метою було відряджено до Києва делегацію з 200 осіб на чолі з С. Шеметом, яка мала передати постанови з'їзду Центральній раді. Але М. Грушевський не допустив публічного слухання представників хліборобів Центральною радою, що лише посилювало кризову ситуацію в Україні і спонукало до пошуків виходу з неї.

У цьому контексті варто критично оцінити намагання прищепити українському суспільству думку, що Україні нібито властивий одвічний демократизм і нехіть до авторитарних інститутів влади, які, мовляв, суперечать національній ментальності. Авторитаризм жодним чином не є тотожним деспотичним політичним структурам і часто виявляв себе дієвим засобом утвердження позитивних суспільних тенденцій, важливим консолідаційним фактором. Це вповні стосується доби Хмельниччини, коли гетьманська влада реалізовувала низку надзвичайно важливих суспільних перетворень. Ідеться, зокрема, про утвердження козацької земельної власності, що ґрунтувалася на використанні вільнонайманої праці й породжувала в такий спосіб буржуазні відносини в Україні. Варто також нагадати про незаперечне значення кроків Б. Хмельницького щодо консолідації всіх верств українського суспільства навколо особи гетьмана й розбудови держави.

Ситуація, що склалася в Україні навесні 1918 р., є певною підставою для проведення історичних паралелей між Першим і Другим Гетьманатами. Діяльність Центральної ради, зорієнтована на програми соціалістичних партій, продемонструвала її неспроможність виконати консолідаційну функцію для українського суспільства. Цю місію могла здійснити непересічна особистість, яка керувалась не утопічними соціалістичними гаслами, а спиралась на власну позитивну історичну традицію державотворення й реалізовувала її в нових умовах. Наприкінці березня 1918 р. в українському консервативному середовищі склався незаперечний погляд, що тільки зосередження сильної влади в руках однієї людини дасть можливість вивести Україну з хаосу та анархії. Таким політичним лідером став Павло Скоропадський – людина, тісно пов'язана з гетьманською традицією і найбільш визначними її носіями, козацько-старшинськими родинami, що мали своїми витокami ще Перший Гетьманат. Він виступив

ініціатором скликання Хліборобського з'їзду (конгресу) в Києві 29 квітня 1918 р., де було проголошено відновлення гетьманства і створення Української Держави. При цьому П. Скоропадський жодним словом не згадав про федерацію з Росією, що фігурувала у III і IV універсалах Центральної ради й була наріжним каменем її бачення взаємин України з Росією.

Гетьман прийшов до влади не внаслідок певної чітко сформованої політичної позиції, а радше в результаті карколомного розвитку драматичних подій в Україні, які спонукали його як державотворчу особистість до прийняття дієвих рішень. Звичайно, останні ухвалювалися на основі певного світовідчуття, ідеологічних, суспільних і політичних позицій. У П. Скоропадського ці особливості спиралися на традиції тієї частини української аристократії, яка не втратила своєї національної ідентичності, зберегла пошанування давніх історичних традицій, прив'язання до України, її історії, мови, особливостей побуту, культури загалом, тобто тих факторів, які є підґрунтям формування національної свідомості і зрештою прийняття доленосних рішень. «Мене, якщо можна так висловитись, висунули обставини, не я вів певну політику для досягнення всього цього, а мене події змусили прийняти те або інше рішення, яке наближало мене до гетьманської влади». Чин П. Скоропадського органічно влився в процес політичної реанімації української аристократичної верстви, яка перехопила в українських соціалістів ініціативу державотворення й поставила її над партійно-політичними програмами.

Прикметно, що, оцінюючи Центральну раду, гетьман при всьому скептицизмі висловлювань констатує наявність у ній «виразного почуття любові до всього українського. Це почуття було непідробне і без жодної особистої утилітарної мети, – пише П. Скоропадський. – Визнаю, мені це сподобалося, видно було, що люди працюють не з-під палки, а із захопленням».

Прихід П. Скоропадського до влади й ліквідація режиму Центральної ради зовсім не означали зречення гетьмана від реального українського змісту нової держави. Навпаки, це спонукало українських консервативних політиків заповнити нове українське державне існування реальними формами і змістом, спираючись на вироблені у процесі історії національні традиції.

Очолити державотворчий процес, П. Скоропадський мусив чітко висловитися щодо російського політикуму в Україні, який охоплював широкий ідеологічний спектр від крайніх лівих течій (більшовиків) до правомонархічних. Звичайно, гетьман позиціонував себе безкомпромісним супротивником більшовизму, в цьому була одна з найбільш суттєвих його відмінностей від лідерів традиційних українських партій. З іншого боку, він рішуче продемонстрував свою непримиренність до тих російських кіл, що прагнули реанімації дореволюційних порядків в Україні й розраховували використати Гетьманат у своїх намірах. Це стосувалося не лише монархічних кіл, а й російських ліберальних, які, за визначенням гетьмана, дотримувалися такої ж думки щодо «повернення старого в розумінні єдиної Росії» і ставилися до нього «без жодного єднання, без жодної активності». Отже, бойкот Української Держави з боку українських традиційних партій доповнився неприхованою ворожістю російського політикуму загалом. Його лідери у всіх державотворчих кроках, ініційованих гетьманом, вбачали неприйнятні для них прояви «українського сепаратизму» й відверто саботували їх.

Висловлюючи свою ідейну й суспільну близькість до поміркованих кіл аристократичної верстви, тісно пов'язаної з українською історичною традицією, національною духовною спадщиною, гетьман водночас висловлював ідеологічну й політичну незгоду з традиційними «українськими колами». На його думку, різниця між ним і цими останніми полягала в тому, що вони «люблять Україну, ненавидять Росію, у мене ж цієї ненависті немає».

У взаєминах України з Росією гетьман намагався сформулювати політичний курс, який насамперед мав забезпечити функціонування реальних інститутів української державності. При цьому її реальне, а не декларативне творення мало гарантувати паралельне існування в Україні двох культур. «Визнаючи дві паралельні культури, я намагався як голова держави

ставитися до всіх таборів без упередження й об'єктивно», – писав гетьман. Він бачив майбутнє Росії лише за умов, якщо вона перебудується «на нових засадах, де всі частини її мали б однаковий голос у вирішенні питань і де б не було того, як тепер приміром: коли в московських відомих колах дивляться на Україну, як хазяїн дивиться на наймита».

Гетьман констатує, що «великоросійські кола в Україні», де в час його гетьманства зібралася «мало не вся інтелігентська Росія», виявилися «одним з головних винуватців мого (гетьмана – Ю.Т.) падіння». У складних взаєминах із російським політикумом в Україні П. Скоропадський виявив тверде переконання про життєздатність перспектив утвердження й розвитку української державності. «Великороси говорять: “ніякої України не буде”, а я кажу: “що б не було, Україна в тій чи іншій формі буде, не змусиш ріку повернути назад, так само і з народом, його не змусиш відмовитися від своїх ідеалів; тепер ми живемо в часи, коли самими багнетами нічого не зробиш”. Великороси ніяк цього зрозуміти не хочуть...»

Увесь хід подій в Україні часів Другого Гетьманату, констатує П. Скоропадський, свідчить, що для «російських кіл, як виявилось, я (гетьман – Ю.Т.) був лише перехідною стадією між Центральною радою й цілковитим знищенням усього українського».

Цю тезу гетьман ще раз повторює у своєму вступі до «Споминів» і наголошує на повній політичній непримиренності між сторонами. «Повертаючись до питання різниці наших поглядів, – пише він, – я резюмую: “Великороси всіх партій і євреї ніякої України не хочуть. Праві їх кола чомусь бачили в мені монархічний принцип і тому дещо підтримували мене. Я їм був потрібен як перехідний ступінь від Центральної ради до повернення старого режиму”».

У викладі споминів П. Скоропадський вказує на свою відчуженість від шовіністичної позиції «російських кіл», які хотіли «рішуче повернення до старого, як з погляду національного, так і з погляду соціального». Між політичними намірами обох сторін лежало глибоке провалля, яке ніколи не було ліквідоване. Гетьман завжди був послідовним прихильником реанімації України (і політичної, і культурно-національної), але водночас мав певну ілюзію щодо можливості побудови нормальних взаємин із сусідньою Росією та російською спільнотою в Україні. Історичний досвід засвідчив, що це було неможливо. Попри всі, часом сумнівні, висловлювання гетьмана щодо взаємин України й Росії, його конкретна політична поведінка свідчить, що він будував реальну національну державу з адекватною системою необхідних інститутів і цивілізованими міжнаціональними стосунками. Із цим не могли примиритися фактично всі російські політичні сили в Україні. На кожному кроці своєї державотворчої діяльності гетьман зустрічав гостру протидію тих російських кіл, у спілці з якими його звинувачували «правовірні» українські політики.

Активізація правих сил у цю добу й пошуки консервативно-державних моделей були характерними для суспільно-політичного середовища багатьох народів, насамперед тих, що ступили на шлях національного визволення. І український консервативний проект у цьому контексті не виглядає чимсь винятковим. Так, у політичних комбінаціях польської верхівки чільне місце посідала ідея створення польської монархії шляхом приєднання до Галичини польських етнічних територій, які перебували під владою Росії. Серед багатьох претендентів на ймовірний польський престол найбільш вірогідною стала кандидатура ерцгерцога Карла Габсбурга – кузена імператора Карла I і батька Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). Його постать була особливо притягальною для польських консерваторів, з огляду на його родинні зв'язки з родинами Чарторийських і Радзивіллів.

Наміри втілення консервативно-монархічних концепцій у життя були характерними і для низки інших народів, що будували свої держави на руїнах імперій. Посол Фінляндії в Українській Державі Герман Гуммерус згадував, що в його країні з «фінською впертістю рухалися в обраному раніше напрямку. Нам потрібен був німецький король, навіть шурин імператора Вільгельма, – зауважував він, – незважаючи на те, що основи престолу Гогенцоллернів уже хиталися».

12 квітня 1918 р. у Ризі було проголошено створення «Балтійського герцогства» в персональній унії з Пруссією. На чолі цього утворення був рідний брат імператора Вільгельма II Генріх Гогенцоллерн.

4 липня 1918 р. литовська Тариба (Рада) ухвалила рішення про запровадження монархії в Литві й запрошення на королівський престол принца Вільгельма Вюртемберзького під іменем Міндаугаса II.

Проголошення Української Держави знаменувало собою відновлення власної української національної державницької традиції, припинення руйнівних «соціалістичних» експериментів і спрямування України до налагодження класового співробітництва та цивілізованого реформаторства.

На Хліборобському з'їзді (конгресі), скликаному в Києві 29 квітня 1918 р., були присутніми 6432 делегати від восьми губерній Великої України, фактично від усіх її регіонів. Усього було близько 8000 учасників зібрання. Варто зауважити, що і Центральна рада, і Гетьманат П. Скоропадського, і Директорія створювалися в умовах надзвичайно гострих соціальних потрясінь, до яких не можна застосовувати традиційні норми представництва й виборності. У цьому контексті Українська Держава є не менш легітимною, правно уконституйованою національно-політичною формацією, ніж УНР доби Центральної ради та Директорії. Порівняно з представництвом інших форумів доби національно-визвольних змагань Хліборобський конгрес був, без сумніву, найбільш масштабним. У квітні 1917 р. на Національному конгресі, що наділив Українську Центральну раду функціями вищого національно-представницького інституту, було близько 900 делегатів, які представляли далеко не всі області України. І Всеукраїнський військовий з'їзд у травні 1917 р. зібрав 700 делегатів, Всеукраїнський селянський з'їзд у червні – 1500 делегатів із вирішальним голосом. При цьому норми представництва обох зібрань були спрощені й не скрізь послідовно дотримані. Трудовий конгрес України зібрав менше тисячі делегатів, причому від участі в його виборах були відсторонені т.зв. нетрудові елементи, які складали чисельну й надзвичайно цінну для українського державотворення верству.

Аналізуючи той соціальний ґрунт, на якому постала Українська Держава, В. Липинський наголошував, що на з'їзді 29 квітня були представлені хлібороби – насамперед, нащадки козацької старшини – «в дану історичну хвилину найстарша політично і найбільше досвідчена верства». До них приєдналася «найбільш господарна й найрозумніша частина українського середнєзаможного селянства». Хоча, зауважує В. Липинський, у з'їзді не брали безпосередньої участі, але йому співчували: духовенство, народжене в Україні кадрове офіцерство російської армії, промислові, фінансові й торговельні кола, частина інтелігенції. Отже, Хліборобський з'їзд був виявом волі найбільш значущих в економічному, політичному й культурному аспектах верств тогочасного суспільства України. «Якщо не згадувати часів розквіту старої Князівської Руси-України, – писав В. Липинський, – то не було іншого такого конструктивного і далекосяглого в своїй ідеї та задумі збору українських людей, і такого відмінного від усього того, що діялося в Україні – як власне з'їзду Хліборобів 29 квітня 1918 року».

Учений особливо наголошував, що вперше в українській історії джерело влади було «виведено з традиції, а не з бунту», а «поняття Україна стало означати щось ЦІЛЕ чи одноціле – в усіх його верствах, чи класах, а не тільки один “уділ” суспільства, чи якусь його одну “віру”». Отже, сам склад «творців» Гетьманату свідчив про перспективи формування консолідованого суспільства в Україні, припинення соціальної деструкції на ґрунті класової і міжнаціональної боротьби.

Проголошення Гетьманату, таким чином, означало ліквідацію спроб ліберально-демократичної і соціалістичної течій українського руху усунути від процесу державотворення українські консервативні верстви й монополю сформувати владу в Україні. Це було цілком закономірною реакцією українського суспільства на політику розпалювання міжкласової ворожнечі і протиборства, яку здійснювала т.зв. революційна демократія.

Отже, відновлення в цій ситуації гетьманства означало врятування консервативними силами української державності, кінець спробам реалізувати автономістсько-федералістичну концепцію політичної розбудови України, рішуче та безповоротне відокремлення від Росії, здійснені шляхом покликання до життя реальних державних інституцій. Акт 29 квітня 1918 р. був фактично першим державним актом, що залишив поза будь-яким сумнівом проблему державної незалежності України й утвердив її повну та остаточну суверенність. Проголошене скликання законодавчого сейму мало лише призвести до впорядкування її внутрішнього устрою. Уперше було чітко висунуто принцип соборності українських земель, зафіксований титулом голови новопосталої держави – гетьман всієї України, та її офіційною назвою – «Українська Держава».

Гетьман Павло Скоропадський був приведений до влади трьома основними політичними силами: Українською народною громадою, Союзом земельних власників, Українською демократично-хліборобською партією. До складу першої входили переважно представники давніх козацько-старшинських і шляхетських родів Лівобережжя, що були носіями національно-історичних традицій доби Гетьманщини (В. Кочубей, М. Устимович, М. Воронович, М. Гижицький та ін.). Серед них були землевласники, об'єднані в Союзі земельних власників, заможні селяни, члени УДХП і Вільного козацтва, старшини 1-го Українського корпусу, інші військовики, представники поміркованої української інтелігенції.

Друга група включала соціально неоднорідну верству землевласників, у якій переважали селяни й нащадки козаків. Прикметно, що організаторами союзу виступили Микола Коваленко, селянин з-під Кременчука, і Михайло Коваленко, поміщик із Полтавщини, нащадок давнього козацько-старшинського роду. Обидва послідовно обстоювали позицію політичної самостійності України.

Нарешті третю групу складали члени Української партії хліборобів-демократів, яку очолювали відомі українські діячі В'ячеслав Липинський, брати Сергій та Володимир Шемети. З лідерами УДХП тісно співпрацював один із засновників самостійницької течії в українському русі Микола Міхновський.

Попри певні суперечності між усіма трьома політичними силами, їх об'єднувало розуміння необхідності соціального й національного компромісу, відновлення в повному обсязі приватної власності, утвердження правових підстав суспільно-політичного та економічного життя в Україні. Чимало з них усвідомлювали потребу українізації зрусіфікованих і колонізованих верств українського суспільства й залучення їх до державного та національно-культурного будівництва.

Павло Скоропадський входив до групи Української народної громади, творення якої відбулося, власне, за його ініціативою. Майбутній гетьман представляв ту частину давньої української аристократії, яка, попри всі примхливі повороти долі, залишалася носієм національно-історичних традицій.

Акт 29 квітня 1918 р. був органічним відродженням традиційної форми української державності – Гетьманату, він чітко визначив голову новопосталої держави – гетьмана. Водночас запроваджувалася тимчасова конституція, що визначала державно-політичний устрій, права й обов'язки громадян і передбачала утворення парламенту (сейму) й сенату. Тим самим суспільно-політична програма Акту 29 квітня спрямовувала Україну в сучасно-правове русло. Гетьман Скоропадський виявляв себе не відстороненим від життя романтиком, а будівничим реальної новітньої української держави, й окреслював шляхи політичного розвитку України, її місце і впливи в тодішньому світі.

Утворення Української Держави означало рішучий поворот соціально-політичного та культурного розвитку України в напрямку західноєвропейської цивілізації, опертя на її правове й духовне підґрунтя. У «Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р.»

зазначалося, що «права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі». Творці Української Держави 1918 р. розглядали інститут гетьманства не як засіб подолання або ліквідації всіх інших українських політичних течій, а як знаряддя національної інтеграції, налагодження співробітництва між усіма класовими групами та організаціями.

На відміну від політичної нетерпимості соціалістичних лідерів Центральної ради, а згодом УНР доби Директорії, суспільно-політична позиція гетьмана була спрямована на те, щоб боротьба між консерватизмом і соціальним радикалізмом могла набрати законно-правові й національно-творчі форми. При цьому від першого дня існування Української Держави й до останнього двері до співпраці жодній українській політичній партії не були закриті. Радше навпаки, гетьман увесь час прагнув залучити до участі в уряді представників якомога ширшого українського політичного спектру. Ввечері 29 квітня, коли до П. Скоропадського звернулася делегація від торговельно-промислових кіл України, налаштованих переважно проросійськи, і запропонувала власний список кандидатів до складу уряду, гетьман просто відмовився розглядати цю пропозицію. Натомість активному діячеві Української народної громади М. Устимовичу, як свідчить Д. Дорошенко, було доручено розпочати переговори про формування уряду з «відомими українськими діячами з-поміж національних кругів».

Невдача в цій справі М. Устимовича не зупинила подальших кроків гетьмана в зазначеному напрямку. Однак усі його зусилля були марними. Для більшості лідерів українських політичних партій найважливішими були т.зв. «соціальні завоювання» революції 1917 р. У результаті Гетьманат оцінювався як реакційне явище, яке привело до влади «поміщика», «царського генерала», а не як відновлення традиційної національної державності.

Учораšní лідери Центральної ради відкидали пропоновану їм можливість діяльної участі в уряді й натомість вели активні переговори з більшовиками. Їхня головна мета – боротьба з «власною буржуазією» і встановлення єдиного революційного фронту з більшовицькою Росією ціною ліквідації реально існуючої Української Держави.

За весь період Гетьманату українська «революційна демократія» накопичувала енергію, відмовляючись від співпраці, і спрямовувала сили проти Української Держави. Антигетьманське повстання, здійснене українськими соціалістами, продемонструвало наявність у тогочасній Україні величезного потенціалу суспільної енергії. На жаль, як це часто було в минулому, він був спрямований проти власної державності. Керманичі протигетьманського виступу не зуміли використати цю енергію на державотворення й послідовну боротьбу з більшовиками та «білою гвардією».

Накопичений в українському, насамперед селянському, середовищі потенціал із величезною силою вибухнув повстаннями проти більшовицького ладу в 1919 р. Однак опанувати цей рух і надати йому конструктивного спрямування діячам нової УНР не вдалося. Величезні сили були витрачені на внутрішню боротьбу. В ході наступу більшовиків члени Директорії неодноразово виявляли своє безсилля й бездіяльність, вступаючи в безплідні переговори з більшовиками замість організації збройного опору нападникам.

Однією з головних причин слабкості державотворчого процесу в Україні за доби Центральної ради й Директорії варто вважати те, що в ньому практично не були представлені надзвичайно важливі професійно-фахові соціальні прошарки. Тим часом керманичі Української Держави, попри небажання більшості українських політичних партій брати участь у її розбудові, прагнули утвердження стабільності й подолання деструкції т.зв. революційних перетворень попередньої доби.

Розуміння і сприйняття цього курсу було притаманне багатьом українським діячам, не заангажованим у соціалістичне доктринерство. Чимало їх було в галицькому громадсько-культурному середовищі, у якому, як зазначалося вище, традиційно міцні позиції посідало

помірковано-консервативне політичне світобачення. Його речники однозначно схвалювали внутрішній і зовнішньополітичний курс Павла Скоропадського й бачили в Гетьманаті реальні перспективи національного державотворення. «З різних вістей, які тут одержуємо, – писав І. Крип'якевич Д. Дорошенку 20 травня 1918 р., – набрали ми переконання, що гетьманство вдержиться. Також з теоретичного погляду така форма правління в теперішню хвилину видається найліпша для України». І. Крип'якевич зауважував, що гетьманство – «се одинокий вихід для України з теперішньої кризи. Тактика українських партій, що не хочуть взяти активної участі в правительстві, нам не видається щаслива...»

Уже тоді, у 1918 р., чимало галицьких діячів усвідомлювали національний державотворчий характер Гетьманату Павла Скоропадського. На зустрічі з одним із представників гетьмана командувач УГА генерал Мирон Тарнавський заявив: «Від 1918 року вважаю себе гетьманцем, з переконаннями своїми не криюся і скрізь їх ширю». Високо оцінював Гетьманат 1918 р. і його творця Павла Скоропадського глава греко-католицької церкви митрополит Андрій Шептицький, що був у постійному листовому зв'язку з гетьманом. «Ще в літі й восени 1918 р. я був гетьманцем, цебто глядів на гетьмана позитивно, ломив копія за нього», – зауважував один із творців ЗУНР Л. Цегельський. Цю позицію поділяло й чимало діячів із Великої України. Вони усвідомлювали, що деструктивна антигетьманська політика керманічів опозиційного Національного союзу може обернутися катастрофою для України. Як згадує член Директорії Опанас Андрієвський, звістка про підготовку повстання проти гетьмана викликала гостру реакцію в середовищі тих, хто послідовно дотримувався державницьких позицій. «Є.Х. Чикаленко, коли довідався, що В.К. Винниченко організує повстання, – зауважує О. Андрієвський, – в розпачі не говорив, а кричав: “не зачіпайте Скоропадського: він більший самостійник-українець за вас”».

М. Міхновський, підозрюючи В. Винниченка в організації протигетьманського повстання, рішуче критикував його позицію в Національному союзі: «Я говорю тут як патріот... повстання небезпечне, знищить нас». І це були пророчі слова, як показав подальший перебіг подій. «Націоналісти-самостійники О.І. Макаренко, І.М. Луценко, В.П. Оскілко, П.Ф. Болбачан не організовували повстання і були лояльні до гетьмана, – констатує О. Макаренко. – Взяли участь у повстанні тільки тоді, коли воно стало неминучим, а треба було спасати національні здобутки».

Попри бойкот українських соціалістів, дуже коротке (сім із половиною місяців) існування Гетьманату було заповнене надзвичайно інтенсивним і плідним процесом українського державотворення. Він охопив усі ділянки суспільного буття – від закордонної політики й військового будівництва, творення державної адміністрації, земельної реформи до відкриття українських університетів і національної Академії наук, розбудови українського шкільництва. П. Скоропадський проявив себе творчим політичним діячем, що зумів розгорнути будівництво української держави в надзвичайно складній і суперечливій ситуації: вона вимагала чітких і конкретних дій у творенні розмаїтих і численних державних інституцій. І значною мірою вони були створені в надзвичайно короткий термін і фактично на голому місці. Це була безприкладна лабораторія українського державного будівництва, що спиралася на конкретний професійний досвід її учасників і реанімацію досягнень державотворення в історичному минулому України.

Добре обізнаний із практикою державного управління царської Росії, П. Скоропадський усвідомлював, що закріпити незалежність України всупереч усім деструктивним силам можна тільки тоді, коли буде створена боєздатна постійна й регулярна армія, державно-управлінський апарат, налагоджено дипломатичні стосунки з якомога більшою кількістю держав, відбудовано господарство, транспорт, зміцнено фінанси, взято на державне фінансування заклади освіти, науки та культури.

Суттєві зрушення в організації економічного життя зумовили неабиякі успіхи народного господарства. У його основі лежало оздоровлення фінансів. Без золотого покриття було поставлено на тверду основу українську валюту. Гетьманський карбованець дорівнював за паритетом царському рублю. Бюджет Української Держави було зведено без дефіциту, що дало змогу промисловості, транспорту й торгівлі діяти на повну потужність. Економісти відзначали це як надзвичайне явище порівняно з іншими регіонами колишньої імперії.

Дуже складною справою виявилось формування збройних сил Української Держави. За основу військового будівництва було прийнято проект, розроблений військовим відомством УНР, що передбачав створення восьми піхотних корпусів та чотирьох із половиною кінних дивізій на основі територіального комплектування. Уже наприкінці травня був розроблений законопроект про загальні засади військової служби, яка відкидала станові принципи формування й забезпечувала вільний доступ до військової освіти та посад. Від 22 червня суттєво оновлено персональний склад військової адміністрації. Було заплановано створення системи військових шкіл для підготовки офіцерів усіх родів зброї, розпочато організацію Державної військової академії.

24 липня вийшов закон про загальну обов'язкову військову повинність. Мобілізація мала розпочатися в жовтні 1918 р. і дати 85 тис. вояків, на 1 березня 1919 р. – ще 79 тис. У липні було сформовано Гвардійську сердюцьку дивізію (5 тис. вояків), що мала стати взірцем для майбутньої української армії.

Курс, який обрав гетьман у військовій справі, вимагав надзусиль. З одного боку, у військовій політиці Української Держави він не міг спертися повністю на офіцерські кадри старого режиму, з огляду на їхнє вкрай негативне ставлення до української державності. З іншого – офіцерське середовище, яке не зазнало «революційного» розкладу й орієнтувалося на розбудову нової української державності, було вкрай нечисленним. Ця проблема кадрів гостро постала в процесі призначення на вищі військові посади в Генштабі, зокрема його начальника. Кандидатура на цю посаду полковника О. Сливинського викликала, за словами П. Скоропадського, «загальне недовір'я і озлоблення в колах власників». Спроба замінити цю кандидатуру виявилася непростою, оскільки у середовищі фахових офіцерів Генерального штабу, яких було чимало в Києві, «проповідувалося цілковите заперечення України». Проте П. Скоропадський зрештою зумів побачити в О. Сливинському «розумну і принципову людину», яка «дивилася на українське питання» так само, як і гетьман, і О. Сливинський залишився на посаді начальника Генштабу.

Військове будівництво суттєво ускладнювалося позицією командування австро-німецьких військ, яке побоювалось утворення в Україні сильної і боєздатної армії. Не була чіткою позиція щодо цієї проблеми й у вищого політичного та військового керівництва Рейху. Полагодити справу будівництва української армії певною мірою вдалося особисто гетьману П. Скоропадському під час зустрічі з імператором Вільгельмом II. Гетьман зумів домогтися передачі Україні захопленого німцями Чорноморського флоту. Можна констатувати, що в добу Гетьманату розбудова українських збройних сил була введена в регулярне русло і ґрунтувалася на новітніх військових досягненнях тогочасного цивілізованого світу.

Водночас відбувалося неухильне послідовне створення державного апарату. Дуже швидко було налагоджено організацію і комплектування міністерств, здійснено правильний адміністративний розподіл України на губернії і повіти, створено адміністративний губернський і повітовий апарат – староства. У результаті всі закони й розпорядження керівних центральних органів держави не залишалися суто декларативними актами, як це переважно відбувалося за урядування Центральної ради, а реалізовувались набагато ефективніше на місцях.

Такі послідовно конструктивні наміри діяльності гетьманського уряду весь час наштовхувалися на опір чи нерозуміння традиційних українських політичних партій, які, за словами Д. Дорошенка, «з самого моменту проголошення гетьманства вважали, що українська

державність серйозно загрожена». Намагання уряду залучити до державотворчої діяльності фахові сили трактувалися згаданими політичними колами як «виступи проти самої української національності».

Водночас замість того, щоб брати участь в уряді, діяльності адміністрації і вносити «національну» корекцію в політичний курс Гетьманату, українська опозиція фактично розхищувала національну державність.

Так, ніхто з представників Української партії соціалістів-федералістів, інших українських політичних партій не погодився обійняти запропоновані їм міністром внутрішніх справ І. Кістяківським посади членів Ради Міністерства внутрішніх справ, губернських старост (зокрема Київщини). І хоча від цих надзвичайно важливих посад залежали вирішальні адміністративні призначення і в центрі, і в провінції, «свідомі українці» фактично самоусувалися від національно-державницької творчої діяльності й відкривали шлях у державний апарат антиукраїнським силам.

Усупереч деструкції українських політиків із ресорту Центральної ради, у кабінеті міністрів діяла низка діячів, що намагалися твердо проводити національний курс у політиці внутрішній і зовнішній. Поряд із Д. Дорошенком, Б. Бутенком, Ю. Любинським та О. Рогозою, до цієї групи належав і міністр внутрішніх справ І. Кістяківський.

Виступаючи на нараді губернських старост і міських отаманів, він наголосив, що «зростання і процвітання України можливе тільки на твердих національних засадах». І. Кістяківський демонстрував чітке сприйняття відродженого гетьманства як вияв масового прагнення до самостійної держави, яке необхідно всебічно підтримувати. «Могутній рух селян-хліборобів, пронизаний здоровими ідеями державності, висунув історичний прапор української самостійності – гетьманство, – зазначав він. – Під цим прапором крокує глибокий національний рух і наше завдання – всебічна і послідовна його підтримка».

І. Кістяківський констатував, що українська держава може йти шляхом свого національного розвитку тільки за умови політичної толерантності. «Окремим політичним партіям необхідно надати повну свободу відстоювати свої ідеї і погляди. В цьому питанні не може бути виключення і для партій соціалістичних, які стоять на основах еволюційного розвитку соціалізму», – зауважив міністр. Водночас т.зв. «революційний соціалізм», який сповідували українські ліві, цілком логічно кваліфікувався як антидержавне явище, і гетьманська влада зобов'язувалася поборювати його.

На позиціях проведення послідовного національно-державного курсу стояли й інші міністри Гетьманату. Це засвідчили, зокрема, публічні виступи багатьох із них. На з'їзді Протофісу 15–18 травня 1918 р. міністр торгівлі і промисловості С. Гутник заявив, що гетьманський уряд є надкласовим «оборонцем держави, як цілості», і «щоб перейти від теперішньої анархії і грабежів до нових умов життя, треба виконати велику державну роботу». На кадетському з'їзді міністр М. Василенко заявив: «Я прийняв обов'язки міністра, вважаючи це своїм обов'язком. Я не зійду з позицій, котрі потрібні для добра Батьківщини... Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвитку української культури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава».

На цьому ж з'їзді міністр А. Ржепецький, якого есер П. Христюк кваліфікував як «кадета» і «малороса», заявив, що іншого виходу, ніж утворення Гетьманщини, у 40-мільйонного народу не було, і що він увійшов до міністерства, «дійшовши до переконання, що можемо існувати тільки відокремившись від Росії».

Українське обличчя нової держави значною мірою визначалося її зовнішньополітичним курсом. На відміну від попереднього уряду Центральної ради, що вирішував проблеми міжнародного представництва не за вимогами міжнародного права й не шляхом прийняття законів, а нотами або усними заявами, гетьман поставив цю проблему на послідовно правові рейки.

Вихід Української Держави на міжнародну арену супроводжувався проблемою визнання інституту гетьманства з усіма його правовими інсигніями, титулатурою, формою звертання тощо, які спиралися на українську гетьманську традицію і ще не застосовувались у тогочасній дипломатичній практиці. Причому вживання П. Скоропадським титулатури «Гетьман Всієї України», що визначила загальнонаціональний характер влади та її поширення на всі етнічні українські землі, не могло не зачіпати інтереси деяких держав, котрі включали українські етнічні території. Саме з огляду на це Австро-Угорщина зобов'язала свого посла Й. Форгача утриматися від уживання титулатури «Гетьман Всієї України».

Визнання влади гетьмана де-юре було здійснене насамперед Німеччиною і Австро-Угорщиною в Києві вже 2 травня 1918 р. За кілька днів це було зроблено також Болгарією і Туреччиною. Своїх представників прислали до Києва Данія, Персія, Греція, Норвегія, Швеція, Італія, Швейцарія, що означало фактичне визнання України.

Прикметним було застосування болгарським послом І. Шишмановим титулатури-звертання до гетьмана «Ваша світлість, ясновельможний пане Гетьмане Всієї України», а також її вживання царем Болгарії Фердинандом. Відтоді так почали титулувати П. Скоропадського всі закордонні представники, голови держав, зокрема й німецький імператор Вільгельм II під час перебування гетьмана в Берліні з офіційним візитом.

Привертає також увагу, що Регенційна рада Польського королівства, яка надіслала до Києва свого посла в ранзі міністра, повністю визнала національно-територіальний титул гетьмана та традиційно-історичну форму звернення. Вона була застосована в акредитивній ноті від 26 травня 1918 р.: «Jasnie Wielmożnemu Panu Hetmanowi Wszzech Ukrainy».

Впровадження історичної гетьманської титулатури в дипломатичний ритуал відновлювало стару українську державну традицію, яка ставала невід'ємним аксесуаром новітньої Української Держави і сприяла відповідному пошануванню її голови – гетьмана, піднесенню її міжнародного авторитету.

Зовнішня політика Української Держави мала послідовно національно-державний характер. У її здійсненні неабияке значення мали світоглядні позиції гетьмана та його зовнішньополітичні орієнтири. Надзвичайно важливою є заувага П. Скоропадського щодо характеру його зобов'язань перед німцями, які були ним узяті при вступі на гетьманство. «Я лише підтвердив ті умови, які були вироблені Українською Центральною радою», – констатував гетьман.

В. Липинський рекомендував гетьману в його споминах зазначити, що «Гетьманство не було “німецькою вигадкою”, як це кажуть всі письменники ворожого табору, а що існував гетьманський рух, опертий на стихійних змаганнях українських хліборобів, і що не П. Скоропадський шукав німців, а навпаки: німці самі звернулись до нього тому, що “бачили цей хліборобсько-гетьманський рух і з ним рахувались”».

При цьому гетьман домагався від німців якнайбільш послідовного нейтралітету й не йшов безоглядно на всі їхні бажання, «а ставив свої умови і добивався від німців уступок». Ось чому говорити про його германофільську налаштованість немає вагомих підстав.

Ще в січневі дні 1918 р., коли Центральна рада починала контакти з німцями, П. Скоропадський чітко висловлювався проти переговорів із ними. «Я був настроєний проти німців, – пише П. Скоропадський. – Недавно ще воював з ними, розгніваний їхньою політикою з більшовиками, і не міг з ними примиритися».

Трохи згодом, коли І. Полтавець-Остряниця за наполяганням деяких офіцерів передав гетьману пропозицію виїхати в Житомир, щоб прийняти командування українськими частинами, які рухалися на Київ, П. Скоропадський рішуче відмовився. Він зазначає у «Споминах», що збагнув: «коли б я це зробив, мені завжди б докоряли, що я привів німців до себе на Батьківщину». Однак гетьман не уник цих звинувачень з боку українських соціалістів, які, власне, виступили ініціаторами контактів із німцями й намагалися перекласти відповідальність за окупацію України на П. Скоропадського.

Взагалі зовнішньополітична орієнтація П. Скоропадського диктувалася насамперед національними інтересами України. У непростому перебігу контактів із М. Шинкарем він недвозначно заявив про це: «...Я не германofil, не франкоfil, не англоfil, а просто люблю свою Батьківщину, і бажаючи їй блага, користуюсь усіма можливостями її врятувати, і усякий, хто чесно мені допомагає в цьому хоч би заради своєї вигоди, мене задовольняє і з ним я піду».

П. Скоропадський підкреслює, що коли він був гетьманом, «головно деякі великороси для того, щоб мене провалити, гаряче підтримували серед деяких кіл версію, що я – запеклий германofil». У тій конкретній ситуації для нього «було важливо якомога швидше налагодити безпосередні стосунки в Яссах».

Міністерство закордонних справ очолив відомий український громадський діяч і вчений Дмитро Дорошенко. При міністрі було засновано Раду Міністерства, склад якої вже сам по собі яскраво свідчив про український самостійницький курс зовнішньополітичного відомства новопосталої держави. До Ради ввійшли професор Київського університету Отто Ейхельман (німець за походженням, активний учасник українського руху), члени Старої Громади Іван Красковський і Олександр Карпинський, відомі українські громадсько-політичні діячі Олександр Шульгин, Максим Славинський, Льонгин Цегельський. Радниками міністра були призначені також активні учасники українського руху Євмен Лукасевич, Артем Галип та Микола Ткаченко.

На дипломатичні посади МЗС Української Держави призначило чимало відомих учасників українського руху. Зокрема, українське посольство в Берліні очолив багатолітній член Київської Громади, голова українського депутатського клубу в І Державній Думі, заступник голови Українського наукового товариства в Києві Федір Штейнгель. Головою українського посольства в Австро-Угорщині став В'ячеслав Липинський, на той час уже відомий учений, член НТШ, активний діяч самостійницького руху. Послами у Швейцарії, Фінляндії і Болгарії були Євмен Лукасевич, Костянтин Лоський і Олександр Шульгин. Відповідно, переважно українським був склад посольств Української Держави. Причому це переважно були люди з високим освітнім та інтелектуальним цензом, представники дворянсько-шляхетських, землевласницьких верств суспільства, що відзначалися серйозними професійними дипломатичними здібностями.

За цих умов Українській Державі, попри всі труднощі, вдалося досягнути неабияких успіхів у зовнішньополітичній діяльності. Одним із найбільш важливих питань, яке вирішував гетьманський уряд, було – якомога швидше зміцнити національну державність за допомогою Німеччини, а водночас, позбавившись її опіки, здійснювати власну політичну лінію. Попри тісний зв'язок із державами Почвірного союзу, влітку 1918 р. Українська Держава робить спробу відновити дипломатичні стосунки з країнами Антанти. І хоча цей крок викликав рішучий протест Центральних держав, уже в жовтні німецький уряд погодився на встановлення зносин України з Антантою. Із цією метою широко використовувалися дипломатичні стосунки Гетьманату з нейтральними країнами. Уже напередодні падіння Української Держави було сформовано дипломатичні місії – до Франції на чолі з М. Могилянським і Великобританії та США, головою якої мав стати І. Коростовець. Це було яскравим свідченням намагання уряду гетьмана П. Скоропадського проводити незалежний зовнішньополітичний курс.

Надзвичайно важливим державотворчим аспектом зовнішньої політики Української Держави було прагнення до консолідації всіх українських етнічних територій. Гетьман демонстрував виразні наміри включити до складу України Кубань, Крим, значною мірою заселені українцями, які ніколи не втрачали духовної і культурної спорідненості зі своїм корінням. Наприкінці травня до Києва прибула делегація уряду Кубані на чолі з головою Кубанської законодавчої ради М. Рябоволом. До її складу входили також представники російського населення краю та кавказьких горців. Було досягнуто таємне порозуміння про приєднання Кубані до України. На Кубань вислали значну кількість зброї та амуніції. У середині жовтня до Києва прибула

дипломатична місія Кубані на чолі з полковником Ткачевим, а 16 листопада укладено договір про консульські, мореплавні й торговельні зносини, а також залізничну та поштово-торговельну конвенцію. Спеціальні кошти виділялися Українською Державою на видання українських часописів на Кубані та на проукраїнську агітаційну роботу. Наприкінці жовтня на Кубань було надіслано надзвичайну місію полковника Ф. Боржинського. Однак цілком органічний процес єднання Кубані з Україною був випереджений Добровольчою російською армією, створенням на Кубані «єдино-неділимського» осередку, який очолив рух за відновлення централізованої російської державності.

У вересні 1918 р. між урядами України і Криму було укладено попередньо федеративну угоду, згідно з якою Крим мав належати до Української Держави як автономний край із власним сеймом. Гетьману в його зовнішньополітичній діяльності було властиве розуміння того, що Україна має бути сильною державою. У цьому контексті надзвичайно важливим було міцно закріпитися на узбережжі Чорного моря, опанованому українцями внаслідок тривалої військової боротьби козацтва та його колонізаційної експансії. Це завдання необхідно було виконати, тісно прив'язавши до Української Держави Бессарабію, Крим і Кубань, значною мірою заселених українцями.

Морський кордон України був єдиним стабільним рубежем, який водночас був її вікном у світ. Проте він потребував надійного захисту, що міг виконати сильний український флот. Тому проблема Чорноморського флоту була одним із головних напрямків дипломатичної і військової політики.

Гетьман висував завдання поширення геополітичного впливу України на широкому просторі т.зв. козацької території від Кавказького Причорномор'я до Каспію. Територія, заселена донськими, кубанськими, терськими, уральськими (яїцькими) козаками, кавказькими народами, калмиками, казахами, включала також потужні анклавні українських колоністів, що простяглися довгою смугою аж до Тихоокеанського узбережжя. Створення міцного союзу з козацькими державними утвореннями та кавказькими країнами давало реальну можливість обмеження російського імперіалізму, найголовнішого ворога української самостійності.

Позиція гетьмана випливала з його глибокого переконання в необхідності реалізації Українською Державою своєї історичної місії – об'єднання навколо себе всіх незалежених новопосталих держав, яким загрожувала російська більшовицька експансія. Здійснюючи державне будівництво в Україні, П. Скоропадський зробив антикомунізм державною доктриною, що потягнуло за собою намагання утворити союз України зі згаданими народами. Саме в цьому контексті варто розглядати намір гетьмана прискорити шлюзування Дніпрових порогів і з'єднати водними шляхами Дніпро, Чорне й Балтійське моря. За цими намірами П. Скоропадського уважно стежили в Москві, про що свідчила публікація в газеті «Известия» 4 серпня 1918 р. «Строительное дело на Украине». Тому загрозу російській державній унітаризації бачили в Москві не в галасливих національно-патріотичних виступах і деклараціях українських соціалістів, а в існуванні Української Держави. Найвищу сутнісну оцінку їй дав В. Ленін, заявивши, що подальше існування Гетьманату П. Скоропадського звизить російську державність до меж Московського князівства XV ст.

Ставити питання, чи був Скоропадський прихильником федерації з Росією, чи ні, що пов'язують із т.зв. федеративною грамотою, потребує більш широкого трактування політичної позиції гетьмана, чого, звичайно, не роблять його опоненти. Адже саме українські соціалісти були прихильниками федерації з Росією, навіть після проголошення в III універсалі Української Народної Республіки вони не відмовилися від федерації і розглядали Україну як складову Росії, Центральному Уряду якої передавалася низка функцій. Не можна не помітити, що й В. Липинський, попри свою послідовну державницьку позицію, неодноразово висловлювався про союз трьох Русей – України, Білорусі й Росії – за умов тісної співпраці

консервативного соціуму цих країн. Її поглиблення, на думку В. Липинського, на противагу посиленню більшовицьких тенденцій, могло б лише сприяти розширенню державницького змісту суспільно-політичного розвитку трьох народів і стати на заваді спільної «соціалістичної програми», що перешкоджала національно-державному виокремленню цих трьох країн. Усі декларативні заяви П. Скоропадського про федерацію не могли стримати чи зупинити розпочатий ним процес державного будівництва повноцінних інституцій суверенного національного організму. Йшлося скоріше про досить довільне вживання гетьманом терміна «федерація», яке не заперечувало подальшого існування вже створених установ самостійної і незалежної української держави, що мала продовжити свій подальший розвиток у децентралізованій співдружності незалежних держав (імовірно, конфедерації). Уживаючи під впливом різних політичних подій у тому чи іншому контексті термін «федерація», П. Скоропадський вважав, що в цьому об'єднанні має бути забезпечений економічно-культурний розвиток «цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності». Тому має рацію видавець «Спогадів» російською мовою Є. Пеленський, котрий вважає, що «не є історичним підходом вважати Скоропадського беззаперечним федералістом тільки через те, що він користувався цим терміном довільно».

Попри вживання тієї чи тієї термінології на означення майбутньої Української Держави, П. Скоропадський будував реальні установи, що визначали сутність державницького існування самостійної України. Натомість для українських соціалістів державотворча діяльність не виходила за межі лише політичних декларацій.

Поява т.зв. федеративної грамоти була пов'язана насамперед із позицією Антанти щодо України. Під час візиту Д. Дорошенка до Швейцарії (де він зустрівся з італійським прем'єр-міністром Орландо), а також І. Коростовця на переговори в Яссах, було з'ясовано, що Антанта не хоче визнати Україну окремою державою і бачить її лише як складову частину Росії. Під загрозою трактування України як ворожої держави й наполягання, щоб гетьман проголосив федерацію з майбутньою Росією, власне, і було формально проголошено відомий акт гетьмана про намір укласти федерацію з Росією. Цей крок фактично нічим не зачепив окремішне існування Української Держави й давав можливість виграти час для формування регулярної української армії. Це мало докорінно змінити розстановку воєнно-політичних сил на Сході Європи й забезпечити подальше існування незалежної української державності, попри її несприятливе зовнішньополітичне становище.

Намагання представити П. Скоропадського прихильником державного об'єднання України з Росією можна порівняти зі спробою трактувати Богдана Хмельницького як безсумнівного прихильника спілки з Москвою. Подібної негативної оцінки позиції козацького гетьмана не уникнув навіть Т. Шевченко. Поет поставив під сумнів доцільність акції Б. Хмельницького в Переяславі («Суботів», «Розрита могила», «Великий льох»), розглядаючи її як крок, спрямований на запровадження нової неволі для України. На жаль, через рівень тогочасного розвитку історичної науки великий поет «не помітив» величчя державницької діяльності Б. Хмельницького. Бажання Т. Шевченка будь-що зняти з очей українського суспільства полуду російської химерної ідеології «воссоединения Руси» й трактувати Б. Хмельницького як нібито її речника, завадили поету побачити в ньому творця української держави Нового часу. Власне, вперше це було зроблено В. Липинським у його «Україні на переломі». Що тоді говорити про «об'єктивність» українських соціалістичних лідерів, котрі поливали брудом будівничого Української Держави в його намаганнях забезпечити консолідацію класів, станів суспільства і вперше розбудувати інституції, що складають сутність незалежної держави.

Для П. Скоропадського т.зв. федеративна грамота була лише епізодичним тактичним кроком дипломатичного характеру, викликаним зміною воєнно-політичної ситуації в Центрально-Східній Європі, революцією в Німеччині та Австро-Угорщині й безпрецедентним тиском

Антанти на Україну. Тим часом для українських соціалістів і значної частини лібералів федеративний принцип взаємин України з Росією був продиктований абсолютно іншими причинами. Він був наріжним каменем їхньої політичної позиції, партійно-програмовою основою діяльності. Невипадково в проекті конституції УНР, який визначав зміст її взаємин із Російською республікою, зазначалося, що центральним органам останньої передаються: закордонні зносини, укладання і прийняття політичних і торговельних трактатів, організація дипломатичного представництва; рішення про війну і згоду, ведення війни, командування збройними силами під час війни; митне законодавство; встановлення одиниць мір ваги й монети та чимало інших життєво важливих для державного існування питань.

Акт проголошення Української Держави варто розглядати саме з огляду на загрозу суверенності України, що стала результатом недолугої позиції лідерів Центральної ради. Гетьманування П. Скоропадського виявилось спробою подолання автономістсько-федералістичного бачення взаємин України та Росії, яке переважало у світоглядних позиціях ліберально-соціалістичної більшості українського політикуму.

Федеративну грамоту доцільно тлумачити як намагання утримати українську державність у нових політичних обставинах. Жодної вказівки на створення спільних із Росією державних інститутів у гетьманській грамоті немає. Вона носила чисто декларативний характер, без будь-яких конкретних ознак державної інтеграції двох країн. Гетьман усвідомлював небезпеку політичного домагання Антанти, «але мусив всупереч власній волі, – як він заявив у розмові з редактором “Газет де Лозан”, – схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією». Саме цей крок забезпечив продовження державного існування України.

П. Скоропадський наголосив, що в час його правління «Україна була не тільки в стані організації, але майже зовсім зорганізованою країною: економічне життя в ній відновлялося, торгівля була інтенсивна, залізничний рух і транспорт були майже нормальними. У нас було 400.000.000 пудів пшениці (6.400.000 тонн); я зібрав більше 4 мільярдів, здебільшого в чужій валюті. Ми мали по складах більше 3-ох мільйонів пудів цукру (48.000 тонн); металургійна індустрія теж починала функціонувати».

Водночас гетьман висловив переконання, що запорукою спокою у Східній Європі, успіху в боротьбі з розкладовими тенденціями крайніх течій є національне почуття. «Україна, зорганізована в державу, базовану на національному почутті, відповідно глибокому бажанню всього народу керуватися самим собою, – зауважив П. Скоропадський, – стане непорушною опорою того миру, якого цілий світ тепер шукає». Саме в такий чіткий і конкретний спосіб він висловлював свою послідовну позицію національно свідомого й переконаного українського державника.

Однією з найважливіших проблем, які стояли перед Гетьманом, було розв’язання земельного питання і проведення оптимальної аграрної політики. Від цього значною мірою залежало подальше існування Української Держави. Павло Скоропадський пізніше зауважував: «Я був переконаний, що тільки міцна організація великих, середніх і дрібних власницьких елементів зможе поставити нашу Державу на правильний шлях розвитку, а всякий уряд у нас, опертий на соціалістичні партії, неминуче в короткий час докотиться до більшовизму». Із перших кроків своєї діяльності гетьманський уряд поставив завдання здійснити масштабну земельну реформу, що мала на меті створення економічно сильного класу середнього й заможного селянства. Ця селянська верства мала отримати землю за допомогою держави шляхом парцеляції великої земельної власності за викуп. Задля цього планувалося також заснувати Державний земельний банк, що мав забезпечити селян дешевим і вигідним кредитом і допомогти їм у придбанні землі.

У відродженні приватної власності на землю, яку намагалися ліквідувати українські соціалісти згідно зі своєю партійно-політичною програмою соціалізації землі, полягала

принципова засада майбутнього існування української нації. Адже саме приватна власність на землю, на думку В. Липинського, дала можливість мільйонам українських хліборобів «витворити в собі поняття батьківщини, поняття рідної своєї землі».

Інстинкт земельної власності сформував в українців інстинкт «оборони од чужинця своєї Землі», без якого «не можна нікого “уговорити” покласти свою голову за вітчизну». Саме завдяки цьому інстинкту вироблялася національна традиція, без якої неможливе існування нації. Саме тоді, коли земля століттями тримається в одній сім'ї, де переходить від батька до сина, а з нею її історія і любов до неї, виробляється національна традиція і матеріальна сила для боротьби за державну незалежність.

Важливе концептуально-принципове значення мала промова гетьмана на прийомі великої делегації хліборобів із Харківської, Херсонської, Полтавської і Волинської губерній 21 червня 1918 р. Він заявив: «Великих маєтків більше не буде, земля передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки, при чім купівля землі одною особою в різних місцях також не дозволена. За цим наглядатимуть власті та прокурорський догляд. Поміщикам надається право продавати всю землю державному земельному банку для утворення земельного фонду держави. Уряд сам буде ділити між безземельних земельні запаси».

29 жовтня 1918 р. у грамоті гетьмана до українського народу з нагоди півріччя існування Української Держави констатувалося, що за цей час було видано понад 400 законодавчих актів із метою «упорядкування політичного й економічного життя України». При цьому зазначалося, що найголовнішим завданням уряду є здійснення земельної реформи, суть якої в «утворенні дрібних, але економічно міцних селянських господарств на Україні».

На початок листопада 1918 р. був готовий проект земельної реформи, розроблений міністром земельних справ В. Леонтовичем. Він передбачав примусовий викуп державою всіх великих земельних маєтків, що мали бути парцельованими між селянами за допомогою Державного земельного банку, у розмірі не більше 25-ти десятин землі на одне господарство. Від відчуження землі звільнялися ті господарства, що мали агрокультурне значення, однак лише розміром до 200 десятин землі кожне.

На думку фахівців, цей закон був одним із найбільш демократичних у порівнянні із земельними законами інших держав тодішнього світу. Здійснення наміченої реформи, без сумніву, могло дати поштовх потужному соціально-економічному розвитку України. Воно забезпечувало такий земельний устрій, основою якого ставали середньо-заможні, самодостатні індивідуальні господарства, що вело до утвердження економічно здорової, незалежної хліборобської верстви – опори Української Держави.

Гетьман і його оточення розуміли, що в боротьбі, що розпочалася між більшовизмом і Україною, визначальну роль може відіграти лише та соціальна верства, яка є власником засобів виробництва і продуцентом водночас. Такою верствою могло стати відновлене в новітній час козацтво, яке, спираючись на традиції вільного володіння землею і зброєю, могло бути вкрай зацікавленим в існуванні інститутів приватної власності на землю і стабільної національної державності, що захищала б ці інститути. Створення міцного організованого козацького стану мало сприяти врегулюванню розмірів землеволодіння, утвердженню приватної та спадкової власності на землю, впровадженню права володіння землею залежно від участі в боротьбі із зовнішнім ворогом і забезпеченні кордонів Української Держави. У цьому контексті відновлення гетьманства цілком логічно призвело до відродження козацтва як стану, що був основою існування Першого Гетьманату. Козацтво постало знову на підставі закону – універсалу гетьмана Української Держави від 16 жовтня 1918 р.

У документі наголошено, що цей стан відновлюється «для зміцнення сили Держави Української», «по всіх місцях історичного існування на Україні на основі козацько-лицарських традицій, які донесла нам історія наша за доби минулої боротьби козацької України за свою долю».

Цей захід насамперед був спрямований на зміцнення гетьманської влади. «Це сильно б зміцнило мою владу, і без сумніву тоді можна було б спокійно проводити аграрну й інші докорінні реформи», – зауважує П. Скоропадський. Прикметно, що його проект двічі «провалювали міністри», і лише восени його вдалося провести, «і то в якомусь скаліченому вигляді». Водночас фактично втілити цю ідею в життя не було можливості, з огляду на опір усього складу Ради Міністрів і всіх старост. Тож гетьман сповіщає про свій намір радикально змінити всю верхівку управлінського апарату. Він відзначає глибокий політичний підтекст цієї протидії проросійськи налаштованих кіл верхівки управлінської системи Гетьманату. «Для мене зрозуміло, – пише він, – чому так ставилися ці люди до моїх починань, вони не хотіли України і гадали, що можна цілком повернутися до старого, а я хотів Україну, але не ворожу Великої Росії, а братню, де всі прагнення українські знаходили б собі вихід...»

Комплекс соціально-економічних заходів, спрямований на захист інтересів української землевласницької верстви, фактично означав короткотривалу реалізацію ідей аграризму на українському ґрунті. Учення аграризму в його насамперед центрально-східноєвропейському варіанті відіграло величезну роль у процесі утвердження стабільності новопосталих держав і збереження національної ідентичності. Саме тому воно виявилось таким притягальним для «хліборобської» концепції В. Липинського і його послідовників. Уже в умовах інтенсивного поширення ідей аграризму в повоєнній Європі її адепти із середовища українського консервативного політикуму дали високу оцінку досвіду аграрних перетворень у добу Гетьманату. «Ідея аграризму буйно почала виростати на Україні за час нормального існування Української Держави в 1918 році», – констатували лідери Союзу українських хліборобів у Чехословацькій Республіці Й. Мельник і П. Запорожець. Для цих діячів саме український хліборобський рух, органічно вписуючись у європейський контекст аграризму, мав опанувати ситуацією в Україні: «З ним сьогоднішнім політикам Європи доведеться говорити».

Культурно-творча діяльність доби Павла Скоропадського спиралася на меценатську традицію українських гетьманів, які підтримували загальнонаціональний напрямок розвитку української культури. Починаючи від П. Конашевича-Сагайдачного, котрий записався з усім Військом Запорозьким у Київське братство та підтримував створення братської школи, і закінчуючи К. Розумовським, котрий плекав ідею створення університету в Батурині, українські гетьмани були ревними опікунами освіти й науки.

Не випадково на відкритті українського університету в Києві П. Скоропадський покликався на «імена гетьманів Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо Мазепи, як поборників і заступників народної освіти на Україні», які, за його словами, «повинні завжди лишитись на сторінках історії українського національного самопізнання».

Саме національно-культурні та освітні здобутки Другого Гетьманату варто оцінити як найбільш вагомі з усіх сфер державного життя. 10 червня відкрилися обов'язкові курси українознавства для вчителів. За деякими відомостями, їх закінчило близько 50 тис. осіб. 3 липня засновано українські нижчі школи, на які було виділено близько 89 млн. крб., на вищі початкові школи – майже 21 млн. крб. На позашкільну освіту лише на півріччя – близько 6 млн. крб., на дошкільну освіту на півріччя – 500 тис. крб.

Протягом усього часу існування Гетьманату відкрито 150 українських гімназій, фінансованих державою, причому деякі з них були навіть у селах. Призначено 350 стипендій імені визначних українських письменників. Від 25 червня до 15 вересня 1918 р. було продано вчителям і учням 2 млн. українських шкільних підручників. Особливо варто відзначити, що на державний кошт були прийняті всі українські середні школи, засновані українською громадськістю за доби Центральної ради, і водночас була створена ціла низка нових українських початкових шкіл та гімназій, фінансованих державою. Засновано два державних українських університети в Києві та Кам'янці-Подільському, історико-філологічний факультет у Полтаві, що мав

трансформуватися в університет. Українізовано Київський, Харківський та Одеський університети та Київську політехніку. Для молодих учених, що мали вдосконалювати свої знання за кордоном, засновано 30 стипендій, на які виділялося 150 тис. крб.

Вершиною цієї національно-творчої діяльності було заснування Української Академії наук – найвищої наукової установи в Україні, що перебувала в безпосередньому підпорядкуванні її верховній владі. Згідно зі статутом Академії, вона складалася з трьох відділів: Історико-філологічного, Фізично-математичного та Соціальних наук. Спершу склад академіків визначав гетьман, а надалі – самі академіки. Після відмови М. Грушевського очолити Академію через свою антигетьманську позицію гетьман призначив її першим президентом відомого вченого В. Вернадського, а секретарем А. Кримського.

Величезне значення для розвитку української духовності мало створення особливого відомства Головного управління мистецтва і національної культури, якому безпосередньо підпорядковувались усі заклади національної культури, що доти належали до Міністерства освіти. Необхідно мати на увазі, що створення й подальша діяльність усіх означених закладів супроводжувалася державним фінансуванням. Це дало потужний стимул для розвитку науки, освіти й культури, поновлювало національне життя конкретними досягненнями, яких не було ані за часів Центральної ради, ані за Директорії. Йдеться про бібліотеки, музеї, театри і т.д. На посаду чільника Головного управління було призначено близького до гетьмана П.Я. Дорошенка. У підпорядкуванні цієї інституції перебували засновані в часи Гетьманату: Національний архів, Національна бібліотека, Національний музей, Український національний театр, Державний драматичний театр, Перша капела бандуристів та інші установи. Було взято в державні руки спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві. У країні розгорнувся інтенсивний видавничий рух, який вражав усіх мешканців держави, де єдиний український часопис «Нова Рада» за пару місяців до утвердження Гетьманату мав усього 300 передплатників.

Ось як оцінював діяльність Української Держави в галузі культури сам гетьман: «В основі нашої діяльності в обсязі культурному ми керувалися принципом: прямуючи невпинно до створення нашої зовсім самостійної української культури, прямуючи до цілковитої українізації всього народного виховання, – робити це з найменшою шкодою для всяких культурних цінностей... Ми прямували не до механічного примусового прилучення людей до українства, але до хімічного розтворення неукраїнських елементів в українській стихії».

Гетьман рішуче висловився за самостійну автокефальну церкву на 2-й сесії Українського Церковного собору 6 липня 1918 р. «Я гадаю, наша церква, що одночасно з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу і поведе його по тому шляху віри й правди, по якому вели його справді великі духом владики: Петро Могила й інші». Це означало повернення до національної церковної традиції України, штучно обірваної Москвою з 80-х рр. XVII ст.

Безсумнівні здобутки Гетьманату П. Скоропадського зовсім не означали відсутності помилок і прорахунків у діяльності його керманичів. Із цього погляду надзвичайно цінними є зауваги В. Липинського, який, власне, започаткував комплексне вивчення Української Держави. Учений чітко розрізняє два періоди в її розвитку: перший – самостійницько-хліборобський під час діяльності уряду Ф. Лизогуба, і другий – федеративний, пов'язаний з урядом С. Гербеля, позначений перевагою Протофісу (Союзу промисловців, торговців і фінансистів України). Поступки останньому і проголошення федерації з Росією В. Липинський вважає політичною і національною катастрофою для консервативної хліборобсько-землевласницької верстви, котра, власне, відігравала вирішальну роль у будівництві державної і національної незалежності першого періоду.

Водночас В. Липинський визнає однією з найважливіших помилок Гетьманату те, що не було зроблено протесту проти розгону німцями Центральної ради, яка була легітимним

представницьким інститутом України. На його думку, не варто було забороняти селянський з'їзд, скликаний на початку існування Української Держави, оскільки в середовищі селянства переважали національно-патріотичні настрої, ворожі більшовизму. І нарешті вчений різко засуджує безсилість і пасивність уряду щодо каральних експедицій на селі, ініційованих на місцях сумнівними елементами, провокаторами різного ґатунку, котрі свідомо намагалися дискредитувати в селянських масах ідею Гетьманату.

В. Липинський вважав, що всі допущені помилки можна було б усунути, якби українська демократія пішла на співпрацю з урядом у зміцненні й розбудові Української Держави. «Коли б наші революційні отамани та інтелігенти в 1918 р. взяли б і піддержали місцеву консервативну владу гетьмана Павла Скоропадського, – писав В. Липинський, – то по цей день існувала б Українська Держава. Місцеві консервативні хліборобські, промислові і військово-бюрократичні елементи не оглядались би тоді, рятуючи себе від українських революціонерів, на поміч общерусских “добровольців”; вони сполучили б свій досвід влади і організації держави з молодим загонистим українським імперіалізмом та вірою в Україну місцевих українських революціонерів, і дали б спільними силами одсіч більшовикам. Бо слабесенький напір більшовиків у 1918 р. на Україну вдався (як і всі чужоземні напори на нашу землю) тільки завдяки внутрішній різни українських революціонерів і українських консерватистів між собою». Критикуючи українську демократичну інтелігенцію за політичні прорахунки, він, однак, віддавав їй належне за енергію, самопосвяту і працьовитість під час виконання своїх громадянських обов'язків. На його думку, «наш пересічний інтелігент не гірший від пересічного інтелігента європейця», у ньому в потенціалі набагато «більше ідейності й навіть більше чесності», однак гіршими є «його методи національної організації, гіршими є його способи національної боротьби». Констатуючи всі труднощі і складність взаємин в українському суспільстві в період Гетьманату, розглядаємо його як фактично першу спробу утвердження внутрішнього миру і співпраці всіх верств, політичних течій та інститутів в Україні новітньої доби.

Повсякденна напружена праця П. Скоропадського, на жаль, супроводжувалася гострим дефіцитом однодумців, близьких людей, які поділяли б його бачення перспектив України і на яких він міг би всебічно спертись у своїй подвижницькій діяльності. Протягом усього періоду перебування на чолі Української Держави П. Скоропадський, по суті, залишився самотнім політиком. Гетьман неодноразово заявляв про свою ментальну близькість до тих нащадків козацької старшини, котрі не були учасниками зафіксованого суспільством українського руху, але належали до українства і складали його праву, консервативну гілку. Серед них варто згадати насамперед таких діячів, як П. Дорошенко, В. Горленко, І. Новицький, А. Стороженко та ін., про яких ішлося вище. Без сумніву, діячі цього спрямування створили потужний пласт української духовності, який формував і впливав на розвиток національної свідомості громадських і політичних діячів України. Серед багатьох людей, із ким доводилося контактувати гетьману, останній виділяє саме П. Дорошенка, що був особливо близьким йому за духом.

На жаль, у другій редакції «Споминів» П. Скоропадського опущено свідчення особливої близькості гетьмана до цього діяча, що не потрапило в російське видання 1995 р. «З поміж усіх цих людей (з якими контактував П. Скоропадський у 1918 р. – Ю.Т.) не було жодної людини, яка на запитання про те як мислити ту Україну, яку ми створювали, уявляла б її так, як я, – писав гетьман. – Роблю застереження, один чоловік мене розумів, це Петро Якович Дорошенко, з решти майже ніхто». Саме він був призначений наступником гетьмана на випадок його смерті, тяжкої хвороби або тривалого перебування за межами України.

Прагнення класового миру, примирення інтересів селян, середніх і великих землевласників, підприємців та робітників, здебільшого за рахунок заможних верств, які демонстрували гетьман Павло Скоропадський і його уряд, утверджували реальне соціальне партнерство, сприяли

національній консолідації всіх верств українського суспільства й могли забезпечити стабільність української державності. Поєднання національно-консервативних і ліберально-реформаторських засад державотворення Гетьманату Павла Скоропадського цілком відповідало тогочасним тенденціям суспільного розвитку цивілізованих європейських країн.

На тлі руйнації більшовиками національних і соціальних вартостей у сусідній Росії Гетьманат П. Скоропадського демонстрував своєрідний прорив у майбутнє, утверджував незаперечні державно-правові й національно-культурні цінності. Досвід Української Держави Павла Скоропадського є переконливим доказом реальних творчих здобутків українського консерватизму, адаптацію якого до сучасного буття України важко переоцінити.

Надзвичайно короткий час перебування П. Скоропадського на чолі Другого Гетьманату засвідчив, що Україна отримала історичну постать, яка в екстремально тяжких обставинах зуміла вивести корабель української державності із трясини хаосу та анархії, безоглядної політичної демагогії, безплідних соціальних експериментів, ігнорування загальнонаціональних потреб суспільства та спрямувати його в конструктивне русло законності і правопорядку.

Без сумніву, здобуткам Гетьманату сприяли особисті якості П. Скоропадського, його титанічна напружена праця, повсякденно спрямована на розробку та втілення реальних і масштабних реформ, що мали формувати майбутнє Української Держави. Свій чималий досвід у військовій справі, ознайомлення з вищим державним апаратом Росії і дипломатичними колами під час перебування при царському дворі були надзвичайно важливим здобутком, який гетьман вносив у діяльність свого уряду.

Д. Дорошенко, якому довелося бути свідком напруженої повсякденної праці П. Скоропадського на чолі держави, з нагоди 25-річчя відновлення гетьманства закликав завжди пам'ятати його діяльність «як великий прецедент, як дороговказ, як образ того, чого змогли досягнути творчі сили українського генія за такий короткий час і серед таких тяжких обставин». Український історик засвідчив, звертаючись до гетьмана, що «за сім з половиною місяців Вашого правління Ви не спочили й жодного дня, хіба що як були в дорозі, коли їздили до Німеччини відвідати імператора Вільгельма II. А Ваш робочий день тягнувся мало не 16 годин. Відбувши численні прийоми делегацій, урядовців, офіційні аудієнції, парадні обіди й вечери для чужоземних представників, Ви брали раз-у-раз участь у засіданнях Ради Міністрів і, пам'ятаю, глибокої ночі, по засіданні, – а кінчалися ці засідання звичайно о 3–4 годині уночі – Ви ще закликали до себе окремих міністрів і вже лежачи в ліжку обговорювали з ними пекучі політичні справи. Тяжко помилився б той, хто думав би, що життя гетьмана України – то було спокійне, безжурне, приємне життя».

Комплекс державних заходів гетьмана Павла Скоропадського став тим реальним матеріалом, що дав можливість лідеру українського консерватизму В'ячеславу Липинському створити політичний трактат «Листи до братів-хліборобів» та озброїти українців теоретичним і практичним знаряддям державотворення.

Діяльність П. Скоропадського дає всі підстави трактувати його як одного з найефективніших державних діячів української історії і ставить його поруч із видатними державотворцями Європи. Цілком доречним є проведення паралелі між Б. Хмельницьким і П. Скоропадським. Польський історик Л. Кубаля наголошує, зокрема, на універсалізмі державницької діяльності Б. Хмельницького, для якого не було дрібних питань.

Ведення війни, фінанси, публічне господарство, адміністрація, зносини із сусідніми державами – все це необхідно було створити гетьману, все це було в нього на думці. «Мусив добирати й навчати людей, вдивлятися в найдрібніші деталі. І якщо, – зауважує Л. Кубаля, – військо його не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, хороших шпигунів і спритних агентів, якщо йому ніколи не бракувало грошей... то його особиста заслуга, якій йому можна було позаздрити й то не тільки у нас в Польщі. Була то людина під кожним

поглядом надзвичайна, перевищував людей високо здібних до того ступня, що сягав невланих меж. Можна сказати про нього, що народився володарем: вмів приховувати свої наміри, в рішучих хвилинах не вагався – всюди могутня воля і залізна рука». Цю характеристику Б. Хмельницького подає В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі», присвяченій всебічному аналізу державного будівництва в останні роки гетьманування Хмельницького. Подібні риси політичного лідера, для якого характерною була не лише увага до масштабних суспільних проблем, а й участь у вирішенні багатьох, здавалося, менш значущих, але суттєво важливих для держави повсякденних питань, продемонстрував у 1918 р. останній гетьман України Павло Скоропадський.

Наведена Л. Кубалею характеристика чільника Першого Гетьманату, який постав у 1648–1657 рр., повною мірою відповідає й П. Скоропадському. Обоє їх на поверхню політичного життя винесли масштабні соціальні зрушення, хоча жоден із них не був «революціонером». Обидва намагалися ввести розбурхане народне море в русло нового національного державного життя.

Б. Хмельницький у своїй діяльності спирався насамперед на козацтво й залучав до співпраці всі інші верстви, зокрема шляхту. П. Скоропадський відновив той самий процес у модерних умовах. Він продемонстрував стиль правління, який мав універсальні риси, характерні для видатних державних діячів Європи Нової і Новітньої доби. Гетьману доводилося утримувати державність, поборюючи протидію антидержавних чинників як у середовищі «низів», так і «верхів» суспільства.

У цьому контексті напрошується порівняння українського гетьмана з Наполеоном III. Консервативно-ліберальна імперська система останнього викликала гостру критику насамперед ліберально-інтелігентських і соціалістичних кіл Франції, що не хотіли бачити безсумнівних загальнонаціональних звершень Другої імперії. Лише в наш час відбувається становлення об'єктивної оцінки діяльності Наполеона III, який вивів Францію в ряди великих держав світу.

П. Скоропадський продемонстрував подібний стиль правління в Україні, але в надзвичайно спресованому часовому вимірі, при цьому він стикався з протидією тих самих верств, що і французький імператор. Убивчу іронічну оцінку цьому опозиційному соціуму дав Петро Стебницький у листі до Євгена Чикаленка: «Знизу стихія, яка правда розбурхалася, але без доброго керівництва сама нічого не здобуде. А згори – організоване представництво трьох політичних напрямків: соціалісти, белетристи та гімназисти. З такою спілкою трудно вести добру політику, і зостається покладати надію... на українського Бозю».

Наполеон III мав 20 років для інтенсивних перетворень у всіх сферах економічного й суспільного життя, П. Скоропадському доля відвела тільки сім із половиною місяців.

Можна лише уявити собі, якою б стала Україна, якби українські соціалісти разом із більшовиками не здійснили своєї Каїнової роботи й не зліквідували б Другий Гетьманат. Але історія не толерує умовного способу.

Сьогодні діяльність Павла Скоропадського знаходить дедалі більш реалістичну оцінку. Панування спрощеного й упередженого ліворадикального тлумачення його суспільно-політичної позиції, здається, назавжди відходить у минуле разом з «ідеями марксизму-ленінізму».